

મીઠા અને ત્રીજા ધોરણને માટે :—

સચિત્ર

ભાષા જિલ્લાની ભૂગોળ.

સમનો કિલ્લો (પૂર્વનો દિશાવ.)

અનુવાદક:

મહાભાઈ ભુલાભાઈ નાયક.

હેડમાસ્ટર-ફુલ્લુસા.

જિ. આરુ.

કિંમત ચાર આના.

૧૫૩૭૪

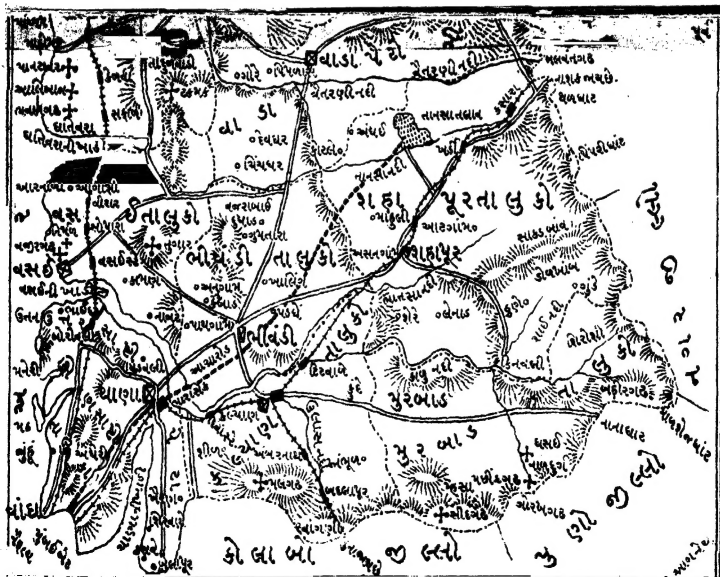
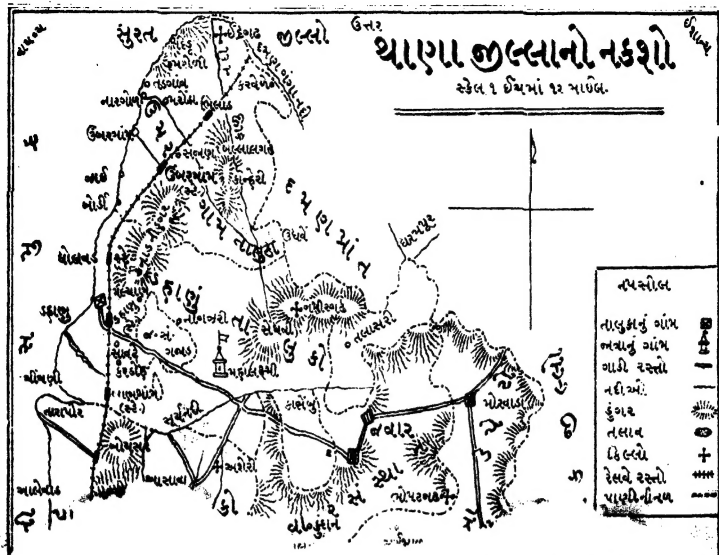
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૩૭૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સ્થિતિ ધારા નિલ્લાની ભૂગોળ

વિષય મી ૪૫૨ : ૮૪૩ : ૨૩૪૭

બીજા અને ત્રીજા ધોરણને માટે.

સચિત્ર

થાણા જિલ્લાની ભૂગોળ

મૂળ લેખક —

પાં. બા. વાલાવલ્લભર. - ભાઈદર.

અનુવાદક અને પ્રકાશક:

મોહનભાઈ ભુલાભાઈ નાયક.

હેડમાસ્ટર-ફુલ્લ સા રૂડલ.

જિંઠ થાણા.

સુરત બરાનપુરી ભાગળ, ભાજવાળી પોળનાં આવેલા શ્રી અનાવિલ
બન્ધુ પ્રી. પ્રેમમાં ગોવિન્દજી ડાહ્યાભાઈ નાયકે છાપી.

આવૃત્તિ બીજી

પ્રત ૧૦૦૦.

સને ૧૯૩૦.

કિંમત ચાર આના.

સર્વ હક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.

પ્રસ્તાવના.

નવાં સુધરેલાં ધોરણ પ્રમાણે ખીલ ધોરણને માટે તાલુકાની અને ત્રીજા ધોરણને માટે જિલ્લાની ભૂગોળ નક્કી થયેલી છે. ફક્ત ગામે, નદીઓ, પર્વતો વગેરે ગોખાવવાથી ભૂગોળ શીખવવાનો હેતુ પાર પડતો નથી, પરંતુ ભૂગોળનું શિક્ષણ શાસ્ત્રીય અને અનુમાનાત્મક હોવાની જરૂર છે. જુદી જુદી જગાનું હવામાન, પાક અને લોકોની રહેણી કરણી, સમુદ્ર કિનારો અને ડુંગરાળ ભાગ પર થતી તે તે ભાગની અસર, વગેરે બાબતોનો ભૂગોળનાં શિક્ષણમાં સમાવેશ થાય છે; અને એ ઉપર ઉદ્દેશથીજ પ્રેરણાને ખાતાંએ માન્ય કરેલી રા. વાલાવલકરકૃત મરાઠી ભૂગોળનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરી, આ લઘુ પુસ્તક બહાર પાડવાનું યોગ્ય ધ્યાનું છે. આ નાનાં પુસ્તકમાંથી ઉપરોક્ત બાબતો જોઈતા પ્રમાણમાં મળી આવવા સંભવ છે. આશા છે કે આ પુસ્તક શિક્ષક ભાઈઓને તેમજ વિદ્યાર્થી વર્ગને વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડશે.

આ ભૂગોળ શીખવતી વખતે નકશાની સહાય લેવી અને મોટા ટાઈપે બતાવેલી બાબત છાત્રાંઓને વિશેષ લક્ષમાં રખાવવી. ચોથા ભાગમાં રાત્ર્ય વ્યવસ્થા આપી છે, તેમાં જુદાં જુદાં ખાતાંઓના અધિકારીઓ અને તેઓની ફરજ વિષેનું જ્ઞાન, ગામના પટેલથી શરૂ થઈ છેવટે કલેક્ટર સાહેબ સુધી કેવું પગથીએ પગથીએ ચાલે છે તેનું જ્ઞાન કરાવવું.

પહેલી આવૃત્તિ કરતાં આ આવૃત્તિમાં 'શિક્ષકોને સૂચના અને દિશાઓનું શિક્ષણ' એ બાબત વિસ્તારથી ઉમેરવામાં આવી છે, તેમજ છેવટના ભાગમાં આવશ્યક વ્યાખ્યાઓ જુદી પાડીને આપવામાં આવેલી છે, તો તેનો ઉપયોગ શિક્ષકભાઈઓ કરશે એવી આશા છે.

છેવટે, આ પુસ્તકનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવાની પરવાનગી આપવા માટે એના મૂળ લેખક રા. પાંડુરંજ બાપુરાવ વાલાવલકર હેડ માસ્ટર-લાઈફર એમનો તથા આ પુસ્તકમાં નવીન દાખલ કરેલી બાબત

‘શિક્ષકોને સૂચના અને દિશાઓનું શિક્ષણ’ લખી આપવા માટે શ્રી. લક્ષ્મીભાઈ પ્રાગજી દેસાઈ હેડમાસ્ટર વાંદરા મ્યુ. એમનો અને આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવા માટે વખતોવખત કીમતી સૂચનાઓ આપવા માટે મારા સ્નેહી શ્રી. બલેશ અંબાધર કાળે સેકન્ડ સુપરવાઈઝર-ડી. સ્કુલ બોર્ડ-યાણા એમનો આ સ્થળે આભાર માનવાનું મારે બૂલવું જોઈએ નહિ.

પુસ્તકમાં કંઈ પણ દોષ કે ખામી જણાય તો તે, અને યોગ્ય સુધારો વધારો બતાવનાર બંધુનો આભાર માની બીજી વખત સુધારો કરવાનું લક્ષમાં રાખીશ.

ફેબ્રુઆરી સ્કુલ
તા. ૨૧-૨-૩૦ }

અનુવાદક.

શિક્ષકોને સૂચના.

બાળકોને કોઈપણ વિષય શીખવતાં બાળકો જેટલું બાળતાં હોય તેનો પુરો ઉપયોગ કરી, અબણી બાબત તર્કવડે બણીતી કરવી અને એ રીતે બાળકની તર્કશક્તિ ખીલવવી. શિક્ષણશાસ્ત્રનો આ મૂળભૂત નિયમ લક્ષમાં લઈ ભૂગોળ શીખવવામાં પણ એ નિયમનું પાલન કરવામાં આવે એ ઈચ્છવા જોઈએ છે.

બાળકોનું અતિ પરિચિત સ્થળ એટલે નિશાળ અને ઘર. તેથી આ વિષયની શરૂઆત કરતી વખતે નિશાળ અને તેમાં પણ બાળક જે ઓરડામાં બેસતો હોય, તે ઓરડાથી શરૂઆત કરવી આવશ્યક છે. બાળકને આરંભમાં આગળ, પાછળ, સામું, જમણી બાજુ, ડાબી બાજુ, વગેરેનો ખ્યાલ આવે તેટલા માટે, બાળકો બે ત્રણ હારમાં બેઠાં હોય, તેમાંથી વચલી હારનાં છોકરાંને આગળની હાર બતાવી પૂછવું કે 'આ હાર તમારી કયી બાજુએ છે?' પાછળની હાર બતાવી પૂછવું કે 'આ કયી બાજુએ છે?' છોકરાંને માંહોમાંહે બતાવી પૂછવું કે 'આ છોકરો તમારા કયા હાથ તરફ છે?' એવા પ્રશ્નો પૂછ્યા પછી આગળ, પાછળ, જમણી બાજુ, ડાબી બાજુ, એક બીજાને મુકાબલે બદલાય છે તેનો ખ્યાલ આપવા માટે, પહેલી હાર વચલી હારની આગળ છે પણ વચલી હાર પહેલી હારની પાછળ છે, તેમજ ત્રીજી હાર વચલી હારની પાછળ છે પણ વચલી હાર ત્રીજી હારની આગળ છે. એક છોકરો એકની જમણી બાજુએ છે, તેજ છોકરો બીજાની ડાબી બાજુએ છે, વગેરે બાબત પ્રત્યક્ષ બતાવી બાળકનાં મન પર ઠસાવવું.

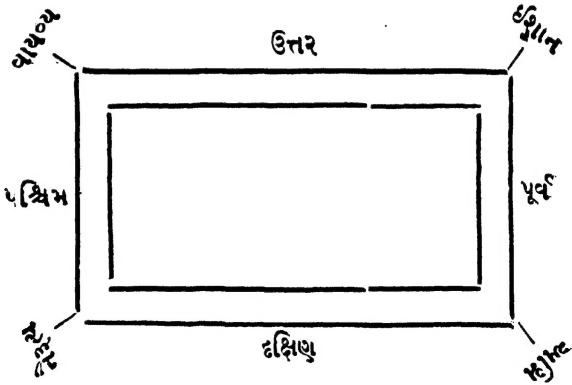
આ પ્રમાણે છોકરાનો ખ્યાલ આપ્યા પછી બીજા વર્ગ જેડે મુકાબલો કરાવવો, કે અમુક વર્ગ આપણા વર્ગની જમણી બાજુએ છે, પણ આપણો વર્ગ તે વર્ગની ડાબી બાજુએ છે એ છોકરાંઓ પાસેજ કઢાવવું. આ પ્રમાણે નિશાળના ઓરડાની માહિતી આપ્યા પછી નિશાળનાં મકાનનો અન્ય મકાન સાથેના સંબંધનો ખ્યાલ આપવો. એજ પ્રમાણે મહોદલા, રસ્તા, તેમજ બીજા બણીતી જગ્યાઓ વિષે ઉલટા મુલટી સવાલો પૂછી ઠસાવવું. એમ ડાબી, જમણી, સામી, પાછળ વગેરે બાજુઓનું જ્ઞાન ચોક્કસ થયા પછી દિશાઓ વિષેનું જ્ઞાન આપવું.

દિશાઓનું શિક્ષણ:—દિશાઓની સમજ આપતાં પણ બાળકનાં પોતાનાં જ્ઞાનનો બનતો ઉપયોગ કરવો લાભદાયક છે. તમારી સ્લેટને કેટલી બાજુએ છે ? નિશાળને કેટલી બાજુ દિવાલ છે ? નિશાળનાં કંપાઉન્ડને કેટલી બાજુ વાડ છે ? નિશાળને કેટલી બાજુ રસ્તા છે ? કેટલી બાજુ નથી ? આવા પ્રશ્નોથી ચાર બાજુનો ખ્યાલ આપી, દરેક વસ્તુને અને આપણી બાજુબાજુ જે કંઈ ખુલ્લું દેખાય છે તેને પણ ચાર બાજુ છે એ સમજાવવું. ત્યાર પછી સવારના વખતે પૂછવું કે ‘સુરજ કયી બાજુએથી ઉગતો જણાય છે ? કાલે કયી બાજુ ઉગ્યો હતો ?’ વગેરે પ્રશ્નોથી હંમેશાં સુરજ એકજ બાજુએ ઉગે છે અને તેની સામી બાજુએજ આથમે છે એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવો. પછી ચાર બાજુનાં નામ આપણે શીખીએ એમ કહી, સુરજ ઉગે તે ઉગમણી કે પૂર્વ અને આથમે તે આથમણી કે પશ્ચિમ દિશા કહેવાય. સૂર્યક પ્રશ્નોથી પૂર્વ અને પશ્ચિમ એ બંને દિશાઓ એક બીજાને સામસામે છે એ કઢાવવું, એટલું થયા પછી સમજાવવું કે કોઈપણ ગામમાં સુરજ ઉગે છે, ને તે હંમેશાં એકજ દિશામાંથી ઉગે છે. આટલો ખ્યાલ આપ્યા પછી સુરજ ઉગે તે દિશા તરફ મોં કરી ઉભા રહેતાં પાછળ પશ્ચિમ દિશા આવે છે, અને એક દિશા ડાબા હાથ તરફ અને એક જમણા હાથ તરફ હોય છે તેનાં નામ બાકી રહ્યાં. તે અનુક્રમે ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશા કહેવાય. એ દિશાઓ પણ સામસામી છે, તે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે કઢાવવું.

એકજ વસ્તુ બીજાની પૂર્વમાં હોય, તેજ બીજી બધી વસ્તુઓની પૂર્વમાં નથી, પણ કોઈની પશ્ચિમે, કોઈની ઉત્તરે અને કોઈની દક્ષિણે હોય છે. એટલે કે એક બીજાને મુકાબલે દિશા બદલાય છે. આ બાબતનો પાકો ખ્યાલ આપવા માટે, ટેબલથી વર્ગ કયી દિશામાં છે ? વર્ગથી ટેબલ કયી દિશામાં છે ? બારણાથી ટેબલ કયી દિશામાં છે ? ટેબલથી બારણું કયી દિશામાં છે ? વર્ગમાંથી બહાર જતાં કયી દિશામાં જવું પડે ? બહારથી વર્ગમાં આવતાં કયી દિશામાં આવવું પડે ? વગેરે પ્રશ્નો પૂછવા. આવા પ્રશ્નોથી દિશા સંબંધીનો સારો ખ્યાલ આવશે. એજ પ્રમાણે મહોલ્લો, ગામનું મંદીર, સ્ટેશન કે ચોરા માટે પ્રશ્નો પૂછી દિશા સંબંધીનું જ્ઞાન બને તેટલું પાકું કરાવવા પ્રયત્ન કરવો.

દિશાનું શિક્ષણ ચોક્કસ થયું છે એવી આપણી ખાતરી થયા પછી ખૂણા પર આવવું. રહેઠ, ચોપડી, ટેબલ વગેરેની પાસપાસેની બે બાજુઓ ભેગી થાય ત્યાં, બે ભીંત, બે વાડ, બે રસ્તા વગેરે ભેગાં થાય ત્યાં ખૂણા પડે છે એ જતાવી ખૂણાનો ખ્યાલ આપવો. પછી કહેવું કે ઉત્તર ને પૂર્વ, પૂર્વ ને દક્ષિણ, દક્ષિણ ને પશ્ચિમ તથા પશ્ચિમ ને ઉત્તર મળતાં ચાર ખૂણા બને છે. એ ખૂણાઓનાં પણ બુદ્ધિ બુદ્ધિ નામો છે. ઉત્તર ને પૂર્વ વચ્ચેનો જ્ઞાન ખૂણો, પૂર્વ ને દક્ષિણ વચ્ચેનો અગ્નિ ખૂણો, દક્ષિણ ને પશ્ચિમ વચ્ચેનો નૈઋત્ય ખૂણો તથા પશ્ચિમ ને ઉત્તર વચ્ચેનો વાયવ્ય ખૂણો છે એ કહેવું. ત્યાર પછી નીચે બતાવેલી આકૃતિ સમજાવી દિશા અને ખૂણાનું શિક્ષણ મનજીત કરવું.

થાણા જિલ્લાની ભૂગોળ.

ભાગ પહેલો.

સામાન્ય વર્ણન.

છોકરાઓ, તમે જે તાલુકામાં રહો છો તે તાલુકાની માહિતી તમને સારી થઈ છે. પરંતુ તમારા રોજના વપરાશની હરેકે હરેક વસ્તુ જેવી કે-ચોખા, ઢાળ, મીઠું, નાજિએર વગેરે બધુંજ તમારા તાલુકામાં પાકતું નથી. તે તમને તમારા જિલ્લાના બીજા તાલુકાઓમાંથી મેળવવું પડે છે. ઢાખલા તરીકે, તમારે રોજ મીઠું ખાવા જોઈએ છે, તે સાદી તાલુકામાંથી મળે છે. તેમજ શાકભાજી, કેળાં, નાજિએર વસંઈ તાલુકામાંથી, વાલ કદયાણુ તાલુકામાંથી, કલમની કેરી સાદી તાલુકામાંથી અને તુવર ભિંવડી તથા વાડા તાલુકામાંથી મળે છે. એ પ્રમાણે આપણને આપણા પાકોશના તાલુકાઓમાંથી મદદ મળે છે, માટે આપણે તે તે તાલુકાઓની માહિતી મેળવવી જોઈએ. તમારા તાલુકા જેવડા દશ બાર તાલુકાનો એક ભાગ કરેલો હોય છે તેને જિલ્લો કહે છે. તમારો તાલુકો જે જિલ્લામાં આવેલો છે તેનું મુખ્ય ઠેકાણું થાણા છે માટે તેને થાણા જિલ્લો કહે છે. હવે તમે થાણા જિલ્લાનો સુંદર, રંગીત નકશો તમારી આગળ ધરો. જુઓ, થાણા જિલ્લાનો આકાર ત્રિકોણ છે. જુદા જુદા તાલુકાની હદ અને આકાર સમજવા માટે તેને જુદા જુદા સુંદર રંગથી રંગેલા છે. આ તમારો તાલુકો જુઓ અને તેમાં તમારું ગામ

કયાં છે તે જુઓ. આ વચ્ચે પીળા રંગનું મોરના જેવા આકારનું જઞ્ઘારનું સંસ્થાન છે, અને એ સંસ્થાનની સામેજ તેનું એક નાનું ખચ્ચું હોય એવો તેનો નાનો ભાગ છે. અંગ્રેજ સરકારના તાબાનાં નાનાં રાજ્યને સંસ્થાન કહે છે.

રાજકીય વિભાગ:—રાજ્ય વ્યવસ્થાની સમવડને માટે આ જિલ્લાના નવ તાલુકા અને ત્રણ પેટા કરેલા છે. તાલુકા કરતાં જે નાનો હોય તેને પેટો કહે છે. આ જિલ્લામાં તાલુકાઓની રચના ઠેવી છે તે જુઓ. પશ્ચિમ બાજુએ સમુદ્ર કિનારે અનુક્રમે ઉંબરગામ પેટો, ડાહાણું તાલુકો, પાલધર તાલુકો, વસઈ તાલુકો, ઉત્તર સાબી પેટો અને દક્ષિણ સાબી તાલુકો એ તાલુકાઓ આવેલા છે. વચ્ચેના ભાગમાં વાડા, ભિંવડી અને કલ્યાણ તાલુકા આવેલા છે. પૂર્વ ભાગમાં મોખાડા પેટો, ચઢાપુર અને મુરબાડ તાલુકા આવેલા છે.

કુદરતી વિભાગ:—આ જિલ્લાનો આકાર સાધારણ ત્રિકોણ છે. એના સ્વાભાવિક (આપોઆપ) બે ભાગ બનેલા છે. (૧) પશ્ચિમ તરફનો સમુદ્ર કિનારાનો સપાટ પ્રદેશ, અને (૨) પૂર્વ તરફનો જંગલપટ્ટીનો ડુંગરાળ પ્રદેશ.

(૧) પશ્ચિમ તરફનો સમુદ્ર કિનારાનો ભાગ.

આ ભાગમાં ઉંબરગામ, ડાહાણું, પાલધર, વસઈ, ઉત્તર અને દક્ષિણ સાબી તાલુકા આવેલા છે. આ ભાગની જમીન સપાટ હોય, રેલ્વે, જળમાર્ગ અને સડકો હોવાથી આ ભાગમાં વસ્તી પુષ્કળ અને વેપાર ધમધાકાર ચાલે છે,

અને સારી હાલતમાં છે. તેજ પ્રમાણે જમીન સપાટ અને પાણીની સગવડ સારી હોવાથી ખાગાયતી પાક ઘણો સારો થાય છે. આ ભાગની વસ્તી દિવસે દિવસે વધતી જાય છે, અને જંગલના પડતર ભાગને પણ સુધારીને ભાત અને ખાગાયતી પાકને માટે ઉપયોગી બનાવતા જાય છે. આ પ્રદેશમાં મુંબઈથી જેમ જેમ ઉત્તરે જઈએ, તેમ તેમ જળમાર્ગ અને સુધારો ઓછો થતો ગએલો જણાય છે. આ પ્રદેશ વસ્તી કરવા લાયક છે.

(૨) પૂર્વ તરફનો જંગલનો ભાગ.

આ ભાગમાં કલ્યાણ, મિંવડી, વાડા, મોખાડા, શહાપુર અને સુરખાડ તાલુકા આવેલા છે. આ પ્રદેશ પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશ કરતાં ઉલટો છે, એટલે આ ભાગ ડુંગરવાળો પ્રદેશ છે. જવા આવવાના રસ્તા ઓછા, વસ્તી ઓછી, સુધારો ઓછો, ખાગાયતી ખીલકુલ નહિ. આ પ્રદેશ પૂર્વ તરફ ઉંચો ઉંચો થતો ગએલો છે.

ડુંગરો:—આ જિલ્લાની પૂર્વે સહ્યાદ્રિ પર્વત આવેલો છે. તેમાં અવધ્યા, શિરઘાટ, થગઘાટ, પિંપરીઘાટ, માલ-સેજઘાટ અને નાણાઘાટ આવેલા છે. એ સિવાય ડાહાણું તાલુકામાં મહાલક્ષ્મી અને કૈનાડ, વસઇ તાલુકામાં તુંગર અને કામણદુર્ગ, સાબી તાલુકામાં કાનેરી, કલ્યાણ તાલુકામાં મલંગઠ, મિંવડી તાલુકામાં ઘાહારી, વાડા તાલુકામાં ઇંદગામ અને દાવબનો એ પ્રસિદ્ધ ડુંગરો છે.

નદીઓ:—પૂર્વ તરફનો ભાગ ડુંગરવાળો હોવાથી તે પ્રદેશ ઉંચો છે, માટે સર્વ નદીઓ પશ્ચિમ તરફ વહે છે.

ઉંઝરગામ પેટામાં વરેળી, પાલધર તાલુકામાં વૈતરણા અને સૂર્ય નદી, વસંત તાલુકામાં તાનસા, કલ્યાણ તાલુકામાં ઉલ્હાસ અને કાણુ, શહાપુર તાલુકામાં ભાતસા, મુરખાડ તાલુકામાં મુરખાડી વગેરે મોટી નદીઓ આવેલી છે.

હવામાન:—પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશ કરતાં પૂર્વ તરફનો પ્રદેશ ડુંગરવાળો અને જંગલવાળો હોવાથી એ ભાગમાં શિયાળામાં અને શિયાળામાં મેલેરિયા લાવનો ઉપદ્રવ વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. ઉનાળામાં હવા ગરમ હોય છે અને તાપ સખત પડે છે અને શિયાળામાં ટાઢ ઘણી પડે છે. પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશમાં જંગલ ઓછું, જમીન સપાટ, હવા ખુલ્લી, ઠેકાણે ઠેકાણે નદીઓ અને ખાડીઓ, બાગાયતી પાકના ખેતરો અને સમુદ્ર પાસે હોવાથી ઉનાળામાં હવા ગરમ હોતી નથી અને શિયાળામાં ટાઢ ઓછી હોય છે, તેમાં પણ દરિયા કિનારાની હવા વધારે સારી હોય છે.

મુખ્ય પાક અને બીજા પેદાશ:—આ જિલ્લામાં ડુંગર અને જંગલ પુષ્કળ હોવાથી અને સદ્યાંદ્રિ પર્વત માથા ઉપર આવેલો હોવાથી વરસાદ પુષ્કળ પડે છે, એ કારણથી આ જિલ્લામાં ભાત પુષ્કળ પાકે છે. પાલધર, વસંત અને સાબી તાલુકામાં ખારા ભાતની એક જાત ખારી જમીનમાં ઓછી મહેનતે સારી થાય છે. એ ભાતના ચોખા રતાશ પડતા હોય ખાવામાં પૌષ્ટિક ગણાય છે, માટે ખેતરમાં મજૂરી કરનારા લોકો ઘણે ભાગે એજ ચોખા ખાય છે. એ સિવાય વાલ, ચણા, નાગલી, અડદ, તુવર, વરી વગેરે થોડાઘણા પ્રમાણમાં સર્વત્ર થાય છે. પશ્ચિમ

ભાગના બાગાયત પ્રદેશમાં નાજિએર, કેળાં, શેરડી, પાન, કાંઠા, શાકભાજી વગેરેની પેદાશ છે. વસંધ અને પાલધર તાલુકામાં કેળાં અને સાબ્ટી તાલુકામાં નાજિએરની મોટી મોટી વાડીઓ આવેલી છે. વસંધનાં લાલ અને લીલી છાલનાં કેળાં તથા ખાવાનાં પાન બાણીતાં છે, અને તે અહીંથી બહારગામ મોકલવામાં આવે છે. આ બાગાયતી ભાગમાં વેંગણ, બટાટા, કેળી, આલકોલ વગેરે શાકભાજી પુષ્કળ થાય છે. સમુદ્ર કિનારે ઉમેળે, ભાઈદર, રાઇ, તુર્લે અને બેલાપુરમાં મીઠાના અગર છે અને પુષ્કળ મીઠું પકવવામાં આવે છે. પૂર્વ ભાગમાં જંગલ હોવાને લીધે તેમાં સાગ, સીસમ, ખેર વગેરે ઈમારતી લાકડાં તેમજ ખાંબુ, સાકટી વગેરેની પેદાશ પણ પુષ્કળ છે. જંગલમાંથી ઔષધી વનસ્પતિ પણ મળી આવે છે. ભિંવડી તાલુકામાં હરડાંની ઉત્પન્ન સારી છે.

બહારગામ જતી ચીજો:—ચોખા, મીઠું, નાજિએર, કેળાં, ખાવાનાં પાન અને ઈમારતી લાકડાં.

વસ્તી:—થાણા જિલ્લામાં મુળના રહેનારા વારલી, ઠાકૂર, કાતકરી, ડુંગરકોળી, વૈતો, માંગેલા વગેરે. એ લોકો આધારણપણે હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે વર્તે છે તેથી હિંદુમાં ગણાય છે. એ લોકો જંગલમાં રહે છે. હાલ કેટલાક શહેરના ભાગમાં આવીને વસેલા છે. એ લોકો ખેતીની મનુરી અને જંગલનાં બાડાં કરીને શુજરાન ચલાવે છે. વસંધ અને સાબ્ટી તાલુકામાં મુળના હિંદુ લોકોને, પોર્ટુગીઝ લોકોએ વટલાવીને ખ્રિસ્તી કરેલા લોકોની વસ્તી છે, એ લોકો ખેતી અને બાગાયતી પેદાશ ઉપર પોતાનો

નિર્વાહ ચલાવે છે. ડાહ્યાણું, પાલધર, વંસઈ અને સાપ્ટી તાલુકામાં મચ્છીમાર કોળી લોકોની વસ્તી છે, તેઓની હિંદુ અને ક્રિશ્ચિયન એવી બે જાતો છે. એ સિવાય માંગેલા અને વૈતી એ જાતો માછલાં મારવાનો અને હરિઆમાં વહાણો ફેરવવાનો ધંધો કરે છે. પારસી લોક-ધર્મ સાચવવા માટે ઇરાનથી આવી પ્રથમ સંજાણ બંદરે ઉતર્યા હતા. એ લોકોની વસ્તી ડાહ્યાણું, પાલધર અને ઉંબરગામ પેટામાં વધારે છે. એ સિવાય બ્રાહ્મણ, મરાઠા, પાંચકળશી, જૈન અને મુસલમાન લોકોની પણ વસ્તી છે. એકંદરે આ જિલ્લાની વસ્તી સુમારે દશ લાખ માણસોની છે, અને દિવસે દિવસે વસ્તીમાં વધારો થતો જાય છે.

વેપારના માર્ગો:—આગગાડીના રસ્તા-જી. આઈ. પી. રેલ્વે મુંબઈથી નીકળી દાદર, કુર્લા, અને થાણા શહેરોમાં થઈ, કલ્યાણ સુધી ગયા પછી તેના બે કાંટા થએલા છે. એક કાંટો દક્ષિણ તરફ પુને ગએલો છે, અને બીજો ઉત્તર તરફ શહાપુર તાલુકામાં થઈ થળઘાટના ડુંગરોમાંથી નાશીક તરફ ગએલો છે. બીજી બી. બી. સી. આઈ. રેલ્વે મુંબઈથી નીકળી સાપ્ટો, વસઈ, પાલઘર અને ડાહ્યાણુ તાલુકામાં થઈ સુરત તરફ ગએલી છે. મુંબઈથી વિરાર સુધી દરરોજ સુમારે ૩૪ ગાડીઓ અને કલ્યાણ સુધી સુમારે ૩૮ ગાડીઓ દોડે છે. તોપણ રાહદારીની અડચણ છે, એટલી આ ભાગમાં રાહદારી છે. બળદ ગાડીના રસ્તા-આગ્રારોડ-આ રસ્તો મુંબઈથી નીકળી સાપ્ટી, ત્રિંવડી અને શહાપુર તાલુકામાં થઈ થળઘાટના ડુંગરોમાંથી નાશીક તરફ ગએલો છે. એનો

એક ફાંટો ભિંવડીથી વાડા અને મોખાડા તરફ જાય છે. બીજો ફાંટો ભિંવડીથી નીકળીને કલ્યાણ પર થઈ મુરખાડ તાલુકામાંથી પુના જિલ્લામાં જાય છે. બીજો રસ્તો ઘોડ બંદર રોડ—આ રસ્તો મુંબઈથી નીકળી વાંદરા અને અંધેરી શહેરોમાં થઈને ઘોડ બંદર સુધી ગએલો છે. એ સિવાય વેપાર અને આવવા જવાની સગવડને માટે દરેક તાલુકામાં નાની મોટી સડકો આવેલી છે.

ખાડીઓ:—ઉંબરગામ, ઠાહાણું, ચિંચણ, તારાપુર, સાતપાટી, કેળવે, દાંતીવરે, વસઈ, થાણા અને કલ્યાણની ખાડીઓ મોટી છે. એમાંથી વહાણો, મોટા મછવા વગેરે સાધનોથી વેપારી માલની આવ જા આવ હોય છે.

બંદરો:—ઉંબરગામ, ઠાહાણું, ચિંચણ, તારાપુર, માહિમ, મનોર, દાંતીવરે, અરનાળા, વસઈ, બાઈદર, થાણા, ભિંવડી, તુર્કે અને બેલાપુર વગેરે મોટાં બંદરો છે.

વેપાર:—થાણા જીલ્લો મુંબઈ શહેરને લાગીને આવેલો છે, અને એના પશ્ચિમ તરફનો દરિયા કિનારો ઠેકઠેકાણે ખાંચાવાળો હોવાથી મોટી ખાડીઓ પુષ્કળ છે. પુર્વ તરફ ઘાટના ડુંગરોમાંથી મોટી મોટી સડકો ઘણે લાંબે સુધી ગએલી છે. તેમજ બે મોટી રેલ્વે આ જિલ્લામાં થઈ હિંદુસ્તાનના દુરના પ્રદેશોમાં ગએલી છે. આ કારણથી આ જિલ્લો બધી જાતના વેપારને માટે સગવડવાળો છે. શુજરાતી, મારવાડી, બાટીઆ, પારસી, ખોબા, વહોરા વગેરે લોકો વેપારી તરીકે આ જિલ્લામાં આગળ પડતા છે. દક્ષિણી લોકોમાં વેપારી ઘણાજ થોડા છે, ઘણે ભાગે દક્ષિણી લોકો નોકરી અને ખેતી ઉપર શુજરાત ચલાવે છે.

ભાષા:—આ જિલ્લાની મુખ્ય ભાષા મરાઠી છે, પરંતુ ઉંમરગામ અને ડાહ્યાણું તાલુકામાં ગુજરાતી લોકોની વસ્તી વધારે હોવાથી એ ભાગમાં ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે.

ઉદ્યોગ, ધંધો અને કળાકૌશલ્યની ચીજો:—આ જિલ્લાના લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. ખીજો વેપારનો છે. સુતરાઉ કાપડ-કુર્તામાં સુતરાઉ કાપડ વણવાની બે મોટી મીલો છે, ત્યાં સુતર કાઢીને તેનું ઉત્તમ કાપડ વણવામાં આવે છે. થાણામાં થાણા કલોથ નામનું કાપડ અને શેતરંજી સારી બને છે. એ સિવાય બિંવડી, સોપારા, પાપડી અને શહાપુરમાં હાથશાળ ઉપર કાપડ વણવામાં આવે છે. ગોળ-વસઇ તાલુકામાં સોપારા, આગાશી, વટાર. અરનાળા, મૂળગામ, વગેરે ઠેકાણે ઉત્તમ ગોળ બને છે, પરંતુ ખાતર અને બાળવાનાં લાકડાંની મોંઘવારીને લીધે એ ધંધો દિવસે દિવસે મંદ થતો જાય છે. જે થોડી ઘણી શેરડી કરવામાં આવે છે, તે આસપાસનાં શહેરોમાં પુષ્કળ ખપે છે; એ કારણથી ગોળનાં કારખાનાં ઓછાં થતાં જાય છે. એ લોકો મુંબઈમાં દૂધ અને શાકભાજી મોકલવામાં તાત્કાલિક ફાયદો મળતો હોવાથી તે ધંધો તરફ વિશેષ લક્ષ આપે છે. મુકેળાં-વસઇ તાલુકામાં આગાશી, વટાર, કાપરાડ, બોળીજ અને વાઘોલી ગામોમાં અમુક ઠરાવેલે ઠેકાણેજ આ ચીજ થાય છે. ખીજે કોઇપણ ઠેકાણે આ કેળાંની જાત થતીજ નથી. આ જાતનાં કેળાં વસઇ અને પાલધર તાલુકામાં આરાં થાય છે, પરંતુ તેનાં આગાશીનાં જેવાં રંગદાર અને સ્વાદિષ્ટ મુકેળાં બનતાં નથી. આનું કારણ હવા, પાણી અને જમીનનોજ ગુણ છે. સુતારકામ-

વસઘ અને સાબી તાલુકામાં પાંચઝળથી લોક લોકડાનું ઉત્તમ કૌતરકામ કરે છે, પરંતુ એ લોકોને પોતાના કામમાં ઉત્તેજન ન મળવાથી એ ધંધો છોડી નોકરી તરફ લક્ષ આપતા થયા છે. પાપડી, ગિરીજ, પડલે, શહાપુર અને ભિંવડીમાં સારી જાતની ગાદીઓ બાંધવાનાં કારખાનાં છે. ચિંચણમાં કાચની બંગડી બનાવવાનાં કારખાનાં છે. વાસણો-સોપારા, વસઘ, ભિંવડી, થાણા અને શહાપુરમાં કંસારા લોકો તાંબા પિત્તળનાં વાસણો બનાવે છે. મીલો-વસઘ, કલ્યાણ, શહાપુર, ભિંવડી અને ટીટવાળામાં ચોખાની મીલો છે. ચુનો-સાબી તાલુકામાં ગોરાધ, માલવણી, મનોરી, આકસે વગેરે ભાગમાં ચુનાના પથરો મળે છે. તેમાંથી બાંધકામને માટે ચુનો પકવવાની ભઠ્ઠીઓ છે. માછલી મારવાનો ધંધો-બંદર કિનારેના હિંદુ અને ક્રિશ્ચિઅન કેળી લોકો બારેમાસ આ ધંધો કરે છે. અહીંના દરિયામાંથી ઘણી જાતની માછલી મળે છે, તે સુકવીને બહારગામ મોકલાવવામાં આવે છે, સાબી તાલુકો મુખ્ય નજીક હોવાથી એ તાલુકામાં આ ધંધો પુરેપુરા જોશમાં આવે છે. દિવાસળીના કારખાનાં-અંબરનાથ, થાણા, કુર્લા, સાંતાકુઝ, અંધેરી અને ભોરીવલીમાં દિવાસળી બનાવવાનાં કારખાનાં છે.

ખેટો:—સાબી એ ખેટો બેઠ છે. એ સિવાય હાંતી-વરેની ખાડીમાં વાઢીવ, વસઘની ખાડીમાં પાણુજી, અને સાબી ખેટને જોડાએલો ડુંગરથી ઉતનગોરાધ મનોરી સુધીનો ભાગ એ પશુ એક ખેટજ છે સિવાય રાધમુર્ધે, મઠ, જુહુ વગેરે નાનાં ખેટો છે.

તળાવ અને ઉનાં પાણીના ઝરા:—સાથી તાલુકામાં વિહાર અને તુળસી અને શહાપુર તાલુકામાં તાનસા એ મોટાં તળાવો છે. એનું પાણી નળવડે મુંબઈ લાવવામાં આવેલું છે. વૈતરણા અને સૂર્ય નદીને કાંઠે ઉનાં પાણીનાં ઝરા છે. પાલધર તાલુકામાં ઠાકથેર અને હાલોલમોટ, વાડા તાલુકામાં પીંપળાસ અને ભિંવડી તાલુકામાં વજાખાઇમાં ઉનાં પાણીના ઝરા છે.

કિલ્લા:—કલ્યાણ, થાણા, વસઇ, શિરગામ અને માહીમમાં લોચકોટ; અશેરી, ટકમક, તાંદુલવાડી, ગોહરે અને માહુલીમાં ડુંગરી કિલ્લા; અને અરનાળામાં જંજીરો (દરિઆમાં બેટ ઉપર કિલ્લો) એ જોવા લાયક કિલ્લા છે.

સરકારી ધર્મશાળા દવાખાનાં:—ઉંબરગામ, ડાંહાણું, ચિંચણ, માહીમ, વસઇ, ગોરેગામ, લાઇંદર, અંધેરી, વાંદરા, કુર્લા, થાણા, કલ્યાણ, ભિંવડી, વાડા, શહાપુર અને મુરખાડમાં સાર્વજનિક સરકારી દવાખાનાં છે.

દિવાની કોર્ટ અને મ્યુનિસિપાલિટિ.

કોર્ટ:—જિલ્લાની મુખ્ય કોર્ટ થાણામાં છે. તે સિવાય ડાંહાણું, અંધેરી, કલ્યાણ, ભિંવડી, મુરખાડ, અને થાણામાં સબજજ કોર્ટો છે, એમાં લોકોની લેવડદેવડના હાવાનું એટલે ન્યાય ચુકવવાનું કામ ચાલે છે.

મ્યુનિસિપાલિટિ:—થાણા, કલ્યાણ, કુર્લા, ભિંવડી, વાંદરા, અને વસઇમાં મ્યુનિસિપાલિટિ છે.

તાર ઓપ્રીસ:—ઉંખરનામ, ડાહ્યાણું, પાલધર, વસઈ, બાઈંદર, અંધેરી, સાંતાકુઝ, વાંદરા, કુલો, ઘાટકોપર, થાણા, ભિંવડો, વાડા, મોખાડા, કલ્યાણ અને શહાપુરમાં તાર ઓફિસો છે. એ સિવાય હરેક રેલ્વે સ્ટેશનો પર રેલ્વે મારફત તારનું કામ ચાલે છે.

જેવા જેવાં સ્થળો:—પાલધર તાલુકામાં સફાલા પાસે વૈતરણી નદી ઉપરનો પૂલ, વસઈ તાલુકામાં વસઈ તથા અરનાગાના કિલ્લા અને નિર્મળની સમાધી, સાબ્ટી તાલુકામાં બાઈંદરનો આગગાડીનો પૂલ, અને કાનેરીની ડુંગરમાં કોરી કાઢેલી શુક્રા, ભિંવડી તાલુકામાં વજ્રેશ્વર પાસે હિના પાણીના ઝરા તથા દેવાલય અને કવાડની સમાધી, કલ્યાણ તાલુકામાં અંખરનાથનું દેવાલય અને મલંગઢ, શહાપુર તાલુકામાં તાનસા તળાવ અને થળઘાટના ડુંગરો-માંથી કોરીને કાઢેલી રેલ્વે (બોગડું) એ આ જિલ્લામાં જેવા જેવાં સ્થળો છે.

ભાગ બીજો

પ્રવાસ વર્ણન—સફર પહેલી

હમણાં સુધી તમને નકશાની મદદથી થાણા જિલ્લાની સામાન્ય માહિતી પુષ્કળ થઈ છે. આ જિલ્લાના પૂર્વ ભાગમાંથી જી-આઈ-પી-રેલ્વે અને પશ્ચિમ ભાગમાંથી બી. બી. સી. આઈ. રેલ્વે ગયેલી છે. મધ્ય ભાગમાં બળદ ગાડીની સડકો આવેલી છે, તેથી મુસાફરીની સગવડ

ઘણીજ ઉત્તમ છે. આપણે પણ આ જિલ્લામાં મુસાફરી કરી જોવા જોવાં સ્થળો, લોકોના રીતરિવાજો, વેપાર રોજગાર અને હુન્નર ઉદ્યોગ વગેરેની માહિતી મેળવીએ. પહેલાં આપણે જિલ્લાનાં મુખ્ય ઠેકાણે જઈએ.

થાણા:—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. અહીં જિલ્લાના અધિકારી કલેક્ટર સાહેબની કચેરી છે. એ ઠેકાણું આપણા ગામડાનાં પ્રમાણમાં ઘણું મોટું છે, માટે એને શહેર કહે છે. આ શહેરના રસ્તા મોટા અને પહોળા છે. રસ્તાની બંને બાજુએ મોટાં ઉંચાં સુંદર ઘરો હારબંધ આવેલાં છે. રાત્રે પ્રકાશ માટે ઠેકાણે ઠેકાણે બત્તીની સગવડ કરેલી જોવામાં આવે છે. બજારમાં ભૂત ભૂતના માલની મોટી મોટી દુકાનો આવેલી છે. શાકભાજીના વેચાણ માટે જાસ સ્વતંત્ર મારકીટ છે, તેમાં દરરોજ ઘણી ભૂતની તાજી શાકભાજી વેચાવા આવે છે. બજારમાં માણસો, ટાંગા, મોટરો વગેરેની પુષ્કળ ધમાલ ઉડી રહેલી દેખાય છે. અહીંયાં ઘણું કરીને કોઈ નિરૂધમી જોવામાં આવતું નથી. જે તે પોતપોતાના ધંધામાં રોકાયેલા રહે છે. અહીં એક સરકારી હાઈસ્કૂલ અને ત્રણ મોટાં ધર્મોદ્ધારવાખાનાં છે. પાણીને માટે ઠેકઠેકાણે નળોની સગવડ કરેલી જોવામાં આવે છે. એવા મોટા શહેરમાં વ્યવસ્થા રાખવા માટે એક મંડળ હોય છે તેને મ્યુનિસિપલ કમિટિ કહે છે. એ કમિટિ શહેરમાં વસનારા લોકો પાસેથી ધરવેરો, જગત વગેરે કર વસુલ કરીને તે પૈસા વડે શહેરની વ્યવસ્થા, આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, શિક્ષણ, દિવાબત્તી વગેરેની

તજવીજ રાખે છે. આ જુઓ, અહીં એક મજબુત જુનો ભોંયકોટ ફિલ્લો છે. શત્રુ નુકશાન ન કરે એવા ધરા-દાથી આસપાસ મજબુત ઉંચો કોટ બાંધી બંદોબસ્ત કરેલો હોય છે તે જગાને કિલ્લો કહે છે. જમીન ઉપર બાંધેલા કિલ્લાને ભોંયકોટ કહે છે. ચારી, મારામારી વગેરે ગુના કરવાથી શિક્ષા પામેલા કેદીઓને અંદર રાખેલા છે. આપણા ગામડાંના પ્રમાણમાં આ ચહેર ઘણું મોટું અને સુંદર છે.

નૌપાડા:—અહીં શેઠ નરોત્તમદાસ માધવદાસ એમણે ગાંડા લોકોને માટે ધરપીટાલ બાંધેલી છે, તેમાં ગાંડા લોકોને ઔષધોપચાર કરીને સારા કરે છે.

સફર બીજી.

હવે આપણે પૂર્વ તરફનો જંગલવાળો પ્રદેશ જોવા જઈએ. આ જંગલવાળો પ્રદેશ ઉંચો હોવાથી એ ભાગમાં શિયાળામાં ટાઢ વધારે પડે છે. ગામો દુર દુર આવેલાં છે, દુકાનો જુજ છે. આપણે પણ મુસાફરીમાં જોઈતો સામાન જેવો કે-ગરમ કપડાં, થોડું ઘણું સુકું પાકું ખાવાનું ખર્ચ માટે જોઈતા પૈસા અને થાણા જિલ્લાનો નકશો એટલી ચીજો સાથે લેવાની જરૂર છે. કારણ કે એ ભાગમાં દુકાનો નહિ જેવી હોવાથી જોઈએ તે વખતે સામાન મળવાનો સંભવ નથી. ચાલો, આ જુઓ થાણા સ્ટેશન હવે આપણે નાશીક તરફ જનારી ગાડીમાં બેસીએ. આપણી ગાડી થાણાની ખાડી મૂકી આગળ આવી. નકશામાં થાણાની ખાડી જુઓ. અહીંથી આગળ કદયાણ સુધીના પ્રવાહને

કચ્છાણની ખાડી કહે છે. ભાતસા અને કાળુ નદી અહીંઆ મળે છે. નદી જ્યાં આગળ દરીઆને મળે તે જગ્યાને નદીનું મુખ કહે છે-નદીનાં મુખ વાટે દરિઆના ભરતીનું પાણી નદીમાં જ્યાંમુધી જાય છે તેટલા ભાગને ખાડી કહે છે. અરે ! આ સામે જુઓ. કેવડો મોટો ઉંચો ડુંગર આડો પડેલો દેખાય છે ! હવે આપણી ગાડી આ ડુંગર ઉપરથી કેવી રીતે જશે ? આ જુઓ, ડુંગર પાસે આવ્યો. એને પારસિકનો ડુંગર કહે છે. આ ડુંગરને કોરીને તેમાંથી આગગાડીનો રસ્તો કરેલો હોય છે. એને બોગદું કહે છે.

પારસીકનું બોગદું.

તે જુઓ, તેમાંથી બીજી ગાડી એકદમ કેવી બહાર આવી ! એ આપણને જોવાની મોટી ગમત પડી. હવે આપણી ગાડી એ બોગદાંમાંથી પેલી તરફ આવી.

કલ્યાણુ:—એ રેલ્વેનું મોટું સ્ટેશન છે. એ શહેર મુસલમાની રાજ્ય વખતથી પ્રસિદ્ધ છે. તે વખતે એ એક મોટા મુખાનું મુખ્ય ઠેકાણું હતું. શહેરનાં ઘરો અને વાડા ઘણા જુના દેખાય છે, તે ઉપરથી એ ઘણું જુનું શહેર હશે એમ લાગે છે. ઉદ્દાસ નદી ઉપરનો આ મોટો પૂલ જુઓ. એ ઉપરથી બિંવડી તરફ સડક ગયેલી છે. અહીંથી રેલ્વેના બે પ્રાંટો થયેલા છે મોટે એને જ કશન કહે છે. એક પ્રાંટો નાશીક તરફ અને બીજો પુના તરફ જાય છે. આપણે નાશીક તરફની ગાડીમાં બેસી શહાપુર તાલુકામાં જઈએ. આ તાલુકામાં થઈને જતાં રેલ્વેની બંને બાજુએ એક સરખાં જંગલો અને ડુંગરો દેખાય છે. વચ્ચે વચ્ચે નાનાં નાનાં ગામડાંઓ નજરે પડે છે. મોટી વસ્તીનું એક પણ ગામ દેખાતું નથી. ફરેક સ્ટેશન પર હમારતી લોકડાં અને કોલસાના મોટા મોટા ઢગો ભેવામાં આવે છે. બાળવાનાં લોકડાં રેલ્વે રસ્તે મોકલવામાં ખર્ચ વધારે પડતો હોવાથી તેના કોલસા બનાવીને તે બહારગામ રવાના કરવામાં આવે છે.

માહુલીનો કિલ્લો:—આસનગામ સ્ટેશનથી પશ્ચિમ-મમાં ચાર માઈલ ઉપર માહુલીનો ઉંચો ડુંગર દેખાય છે તે જુઓ.

માહુલીનો કિલ્લો.

એના ઉપર કિલ્લો છે. આ ઠેકાણું પેશ્વાના વખતમાં ઘણું પ્રસિધ્ધ હતું કિલ્લા પર જતાં સાગનું જંગલ આવે છે. સાગનું લાકડું ટકાઉ અને સપ્રાઈદાર હોય છે, માટે તે ઘર બાંધવાનાં કામમાં આવે છે. હાલ ઉનાળો હોવાથી સાગનાં પાંદડાં ખરી પડેલાં છે, તેથી તમને આ મોટાં મોટાં ઝાડો સુકાઈને મરી ગયેલા જેવાં લાગતાં હશે; પરંતુ તમે જો ચોમાસામાં અહીં આવશો ને જોશો તો એજ ઝાડો પાંદડાંથી ભરેલાં લીલાંછમ દેખાશે. વળી ઘાસ, વેલા વગેરે વધીને અંદર ફરી પણ નચકાય એવું ભયંકર ખીચી-ખીચ જંગલ બનેલું જોશે. તેમાં વડ, ડુક્કર, મીર, વગેરે જંગલી પશુ પક્ષીઓનાં ટોળેટોળાં આમતેમ આનંદે ફરતાં દેખાશે. વચ્ચે વચ્ચે લીલી કુંપળોવાળાં મહુડાંનાં ઝાડો

દેખાય છે. આ ગાડનાં પુલમાંથી ઢાડ બનાવવામાં આવે છે. ખીમાંથી તેલ કાઢે છે તે ખાવાનાં કામમાં આવે છે. આ સીસમનાં ગાડો જુઓ. એનું લાકડું કાળા રંગનું હોય છે, એનું ખુરસી, ટેબલ, પલંગ, કબાટ વગેરે ફરનીચર બને છે આ ખેરનાં ગાડો જુઓ. આ ગાડનું લાકડું રતાશ પડતું હોય છે એ પાણીમાં અથવા જમીનમાં કહોતું નથી. તેથી પાણીમાં બાંધકામ કરવા માટે એનો ઉપયોગ કરે છે ખેરનાં લાકડાંમાંથી પાનમાં ખાવાનો કાથો બનાવે છે. સીસમ અને ખેરનું લાકડું પાણીમાં ડુબે છે. ખીજ કોઇપણ જાતનું લાકડું પાણીમાં ડુબતું નથી.

શહાપુર:—એ તાલુકાનું મુખ્ય ઠેકાણું છે. ગામ સ્ટેશનથી પૂર્વમાં દોઢ માઈલ દૂર છે. અહીંની ગંગાનું રમણીય સ્થાન જુઓ.

શહાપુરની ગંગા.

આપણે પણ અહીંની ગંગામાં નાહી લઈ, ખાઈ લઈએ.

તાનસા તળાવ:—આ તળાવ આટગામ સ્ટેશનથી પશ્ચિમમાં આઠ માઈલ ઉપર, અધઈ ગામ પાસે તાનસા નદીમાં જબરજસ્ત ખાંધ ખાંધી, મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીએ તૈયાર કરેલું છે.

તાનસા તળાવ.

ચારે બાજુએ જમીન અને વચ્ચે પાણીનો મોટો જથ્થો હોય છે તેને તળાવ કહે છે. નકશામાં તાનસા નદીનું મૂળ જુઓ. નદી જે ઠેકાણેથી નીકળે છે તેને નદીનું મૂળ કહે છે. ચાર બાજુએ જંગલ તથા ડુંગરો અને વચ્ચે આ પાણીનું મોટું તળાવ. એ દેખાવ અતિશય રમણીય અને આનંદ ઉપજાવે છે, અને પરમેશ્વરની નવાઈ ઉપજાવે એવી કૃતિનું ભાન થાય છે.

કસારા:—આ ઠેકાણું સહ્યાદ્રિ પર્વત પર હોવાને લીધે ઘણું ઉંચું આવેલું છે. ડુંગર ઘણો ઉંચો અને લાંબો પથરાયેલો હોય તેને પર્વત કહે છે. અહીંથી આજુબાજુનો પ્રદેશ કેટલો નીચો દેખાય છે. પર્વતની ઉંચી ઉંચી ટોચો, ઢાળ પડતી બાજુઓ અને તેમાં જંગલ આ બધું જોતાંજ પરમીશ્વરની નવાઇ પમાડે એવી બનાવટનું ભાન થાય છે. એ પર્વતની બાજુઓમાં અગવડ જગ્યાએ મધમાખીઓ મધપુડો બનાવે છે તેમાંથી મધ અને મીઠુ કાઢી અહીં રહેનારા ઠાકુર લોકો બજારમાં વેચવા માટે લાવે છે. એ બને ચીજો ઔષધમાં ઘણી ઉપયોગી છે. આ સામે ઠાકુર ભતિના લોકો ઉભેલા છે તે જુઓ.

ઠાકુર લોક

એ લોકોની રહેણી સારી છે. એ લોકો સાચા અને ઇમાની હોય છે, અને બનતાં સુધી જીવું ખેલતા નથી. એ લોકો ચોમાસામાં ખેતીની મજૂરી અને બીજી રૂતુમાં જંગલનાં ભાડાં કરી ગુજરાન ચલાવે છે એ લોકો અલભ છે. હવે આપણી ગાડી સહ્યાદ્રિ પરથી થળધાટના બોગદાં પાસે આવી. આ જીઓ, મોટા મોટા ડુંગરો ઠારીને તેમાંથી આગગાડીને રસ્તો આગળ નાશીક જિલ્લામાં લીધેલો છે. એવાં બોગદાં સુમારે ૨૦-૨૫ છે. એમાંથી આગગાડી પસાર થતાં અંધારૂં પડે છે, માટે દિવસે પણ ગાડીમાં દિવા સળગાવે છે. અહીં આપણા જિલ્લાની હદ પુરી થઈ. આપણી આ મુસાફરી ઘણી મજાની થઈ, એ મુસાફરીમાં આપણે ઘણા સુંદર દેખાવો જોયા. જીવો જીવી જાતનાં પાણી અને વનસ્પતિ જોયાં અને તેનો ઉપયોગ પણ જાણવામાં આવ્યો. અહીં આપણે થોડો વખત આરામ લઈ પછી ખાઈ લઈએ અને પાછા કલ્યાણ જઈએ.

સપ્તમ ત્રીજી

હવે આપણે પુના તરફ જનારી ગાડીમાં બેસી કલ્યાણ તાલુકો જઈએ.

અંખરનાથ:—અહીં શંકરનું સ્વયંભૂ સ્થાન છે. મહાશિવરાત્રિને દિવસે મોટી ભત્રા ભરાય છે. અહીં એમો-નિયમ સદફેટ અને હાડકાં ફળવાની મીલો છે, તેમજ ઉતનાં અને મીણકાપડ બનાવવાની મીલો છે; અને દિવા-સળી બનાવવાનું કારખાનું છે.

જાંભૂળ:—ખડલાપુર સ્ટેશનથી ત્રણ માઈલ ઉપર છે. અહીં એક ખેતીવાડીની નિશાળ છે. વિદ્યાર્થીઓને સ્કૉલરશીપ આપી મફત શીખવવામાં આવે છે, નિશાળની સાથે બોર્ડિંગની પણ ગોઠવણ કરેલી છે. અહીંની નિશાળ માં શીખીને તૈયાર થએલા વિદ્યાર્થીઓ ખેતીમાં સારા મુધારો કરી જાય છે. શહાપુર અને કલ્યાણ ખંને તાલુકા જંગલવાળા છે. આ તાલુકાઓમાં ઉનાળામાં પાણીની તાણ પડે છે, તેથી શાકભાજી થતાં નથી. ચોમાસામાં વરસાદ વધારે પડે છે, તેથી ભાત ઘણું પાકે છે. હવે આપણે આ જંગલવાળા તાલુકા છોડી મુંબઈ જનારી ગાડીમાં બેસી પાછા થાયે જઈએ.

સફર ચોથી

હવે આપણે કલ્યાણ તાલુકા છોડી સાબ્ટી તાલુકામાં આવ્યા. આ તાલુકામાં જંગલ ઓછું, પ્રદેશ સપાટ, વસ્તી ઘાડી, ઠેકઠેકાણે મોટા મોટા ખંડા અને રસ્તાઓ તથા માણસોની; ગાડી, ઘોડા, ટાંગા વગેરેની આવજા અતિશય દેખાય છે. હમણાં સુધી જોએલા જંગલવાળા તાલુકા કરતાં આ પ્રદેશની શોભા એવજ છે.

કુર્લા:—ઘાડી વસ્તીનું શહેર છે, માટે અહીં મ્યુનિ-સિપાલિટિ છે. સુતરાઉ કાપડ વણવાની બે મોટી મીલો છે તે બુઓ. એમાં લોખંડી નિર્જીવ સંચાઓ કપાસમાંથી સુતર કાઢી બૂલ વગરનું ઉત્તમ કાપડ વણે છે, એ જોઈ નવાઈ લાગે છે. સંચાઓ શોધનારને ધન્ય છે !

દાદર:—આ શહેર મુંબઈ બેટમાં આવેલું છે. અહીં મોટી મોટી ઇમારતો અને મોટા મોટા રસ્તા છે રસ્તા પર

આવનાર જનાર લોકો, ગાડી, ખટારા, મોટર વગેરેની કેટલી બધી બીડ દેખાય છે ! તેમાંથી આગળ જવાને રસ્તો પણ મળી શકે એમ નથી. ચાલો, આપણે પશ્ચિમ તરફના બી. બી. સી. આઈ. રેલ્વેના દ્વાર સ્ટેશનથી ગાડીમાં બેસી આગળ જઈએ.

વાંદરા:—અહીંમાં સુંબઈ બેટની હદ પુરી થઈ અને સાપ્ટી બેટની હદ શરૂ થઈ. આ શહેર દરિયા કિનારે આવેલું છે અને ચારેગમથી ખુલ્લું છે માટે અહીંની હવા સારી છે. અહીંમાં ગામડાંના કરતાં કેટલી બધી સગવડ છે. બુચો, ઘેર ઘેર પાણીના નળ, પહોળા અને સ્વચ્છ રસ્તા, રસ્તા પર ગ્યાસની બત્તોઓ, લાડુતોને માટે ખાંધેલાં સુંદર ઘરો, લાડુતી ગાડીઓ, વિક્ટોરિયા, મોટરો, દરેક સામાન મળી શકે એવી મોટી મોટી દુકાનો. મોટી મોટી નિશાળો, દવાખાનાં, અનેક જાતનાં ઉદ્યોગો વગેરે. આવી જાતની સગવડો ગામડાંમાં હોતી નથી; અને તેટલા માટે અહીં મોટા મોટા યુરોપીઅન એક્સિસરો અને શ્રીમંત લોકો રહે છે. મહેનતુ માણસોને પૈસા કમાવાની તક મળે છે. ગરીબ લોકોને બહુવાનું અહીં સહેલું પડે છે. અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીએ પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત કરેલું છે. સુધરેલા લોકો રહેતા હોવાથી વ્યવસ્થા અને સ્વચ્છતા સારી જોવામાં આવે છે. એવા એવા પુષ્કળ ફાયદા છે. ઉપર ગણાવેલા ફાયદા સાથે સાથે જ કેટલીક ઉણપ પણ દેખાઈ આવે છે. જેવી કે, ઘરો પાસે પાસે અને વસ્તી ગીચ હોવાથી હવા ખરાબ રહે છે. ચાની હોટલો, નાટક, સીનેમા, છત્યાદિગમતનાં અને મોજશોખનાં

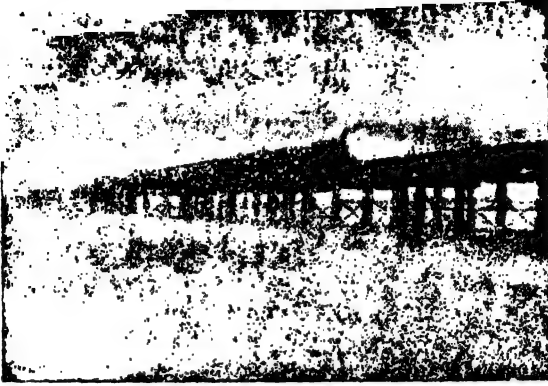
સાધનો હોવાથી પુષ્કળ પૈસા ખર્ચ થાય છે; માટે શહેરમાં રહેનારા લોકોએ ખરાબ હવા અને મોજશીખના ખર્ચથી સંભાળીને રહેવાની જરૂર છે. આપણે પશ્ચિમ બાજુની ટેકરી પર ચઢીએ. અહીંથી શહેરનો અને સમુદ્રનો દેખાવ કેવો સુંદર લાગે છે ! કેવડો મોટો અગાધ અને ભયંકર સમુદ્ર આ ! એ અરબસ્તાન દેશ સુધી ગએલો છે. માટે એને અંરખી સમુદ્ર કહે છે. ચાલો, આપણે પાછા આગગાડીમાં બેસી આગળ જઈએ. આ ભાગમાં રેલ્વેની બંને બાજુએ મોટી મોટી કલમી ખાંખાની વાડીઓ આવે છે. વચ્ચે વચ્ચે પડતર જમીનમાં ઉંચાં ઉંચાં તાડનાં ઝાડો નજરે પડે છે. દરિયા કિનારે નાળિયેરની મોટી મોટી વાડીઓ દેખાય છે. નાળિયેરનાં ઝાડને સમુદ્ર કિનારો માફક હોય છે. તાડ અને નાળિયેરી એ બંને એકજ વર્ગનાં ઝાડો છે.

કાન્હેરી:—આ ઠેકાણું બોરીવલી સ્ટેશનથી પૂર્વમાં ચાર માઈલ ઉપર ડુંગરમાં આવેલું છે. આ જુઓ, ડુંગરને કોરીને તેમાં મોટાં ઘરો જેવા નકશીદાર ચોરડા અને ચિત્રો વગેરે બનાવેલાં હોય છે, તેને ગુફા કહે છે. આ ગુફામાં જુદા જુદા ૧૦૦ ચોરડાઓ ડુંગરને કોરીને બનાવેલા છે. કાન્હા (કૃષ્ણ) તેનો ગિરિ (પર્વત) એટલે કાન્હાગિરિ અથવા કાન્હેરી એવું એનું નામ રહેલું છે.

ભાઈદર:—આ જુઓ, પશ્ચિમ તરફ રાઇ અને ઉત્તર તરફ ખાડી, પેલી તરફ વસઈ સુધી મીઠાના અગરો

છે. અહીં વહાણોં રાખવા માટે ખાડીના કાંઠા ઉપર ધક્કો ખાંધેલો છે. આ વખતે ભરતી ચઢવા માંડેલી હોવાથી પાણી વધતું જાય છે, અને તેને લીધે ધક્કો પાણીમાં ડૂબી ગયેલો છે. દરરોજ ચંદ્ર ઉગે ત્યારે અને આથમે ત્યારે દરિયાનું પાણી ચઢે છે તેને ભરતી કહે છે. ત્યાર પછી વધેલું પાણી ધીમે ધીમે ઉતરી જાય છે તેને ઝોટ કહે છે. ઝોટ થતાં આ ધક્કો ઉઘાડાં પડશે તે જુઓ, સામેથી મીઠાંની ગુણો ભરીને વહાણો આવતાં દેખાય છે, એ થોડા વખતમાં ધક્કા પાસે આવી પહોંચશે. પણે માલગાડી ઉભેલી છે. તેમાં એ ગુણો ભરાઈને રવાના થશે. એ પ્રમાણે દરરોજ હજારો ગુણ મીઠું દૂરના દેશોમાં રવાના થાય છે. આ પશ્ચિમે દરિયાથી પૂર્વમાં થાણા સુધી પાણીનો મોટો પ્રવાહ જણાય છે એને વસઈની ખાડી કહે છે. નકશામાં જુઓ, વસઈની ખાડી, થાણાની ખાડી અને કલ્યાણની ખાડીનો સંગમ કેવો મજેદાર લાગે છે ! આવી પુષ્કળ ખાડીઓ જે પ્રદેશમાં હોય તે પ્રદેશમાં વહાણોથી માલ લાવવા લઇ જવાનો ખર્ચ ઓછો પડતો હોવાથી વેપાર સારો ચાલે છે. આ જુઓ, ખાડી ઉપર કેવડા મોટો મજબુત પૂલ ખાંધેલો છે, અને તે ઉપરથી પેલી ગાડી કેવી ધીમે ધીમે આવે છે.

ભાઈદરનો પૂલ.

ચાલો, હવે આપણે મીઠાના અગરમાં જઈ મીઠું
ઢેલી રીતે પકવે છે તે જોઈએ. આ મીઠાનો અગર છે.
તમારી સામે પાણીનો મોટો સંગ્રહ કરી રાખેલો દેખાય છે

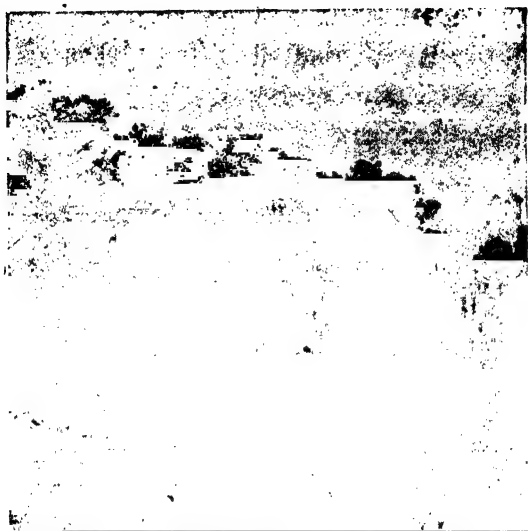

મીઠાનો અગર.

એને ખજનો કહે છે. અમાસ અને પૂનેમ ઉપર ભરતીનાં પાણી ખૂબ વધે છે તેને ઉધાન કહે છે. તે વખતે આ ખજનામાં પાણી ભરી દે છે. એ ખજનાની પેલી તરફ નીચાણમાં ચોરસ ક્યારા કરેલા દેખાય છે. ખજનામાંથી એ ક્યારામાં જોઈએ તે પ્રમાણમાં પાણી ભરી દે છે. એ પાણી સૂર્યના તાપથી સુકાઈને પાંચ છ દિવસમાં એ ક્યારામાં મીઠાના ગાંગડા બંધાઈ જાય છે. એ પ્રમાણે તૈયાર થએલું મીઠું પેલો માણસ એટું કરે છે તે જુઓ. પેલી તરફ સરકારકુનની કચેરી છે એ સરકારી માણસ છે, અને મીઠા ઉપરની જગત વસુલ કરે છે. હવે ચાલો આપણે આ મીઠાનો અને કલમી આંખાનો તાલુકો છોડી વસઈ તાલુકામાં જઈએ.

પાણજી બેટ:—પૂલ ઉપરથી આગળ આવ્યા એટલે આ બેટ આવ્યો. એ પાણજી બેટ છે. ચારે બાજુ પાણી અને વચ્ચે જમીન હોય તેને બેટ કહે છે. આ બેટની આગળ પેલો વસઈનો પૂલ જુઓ.

વસઈ:—આ શહેર વસઈ સ્ટેશનથી ચાર માઈલ ઉપર આવેલું છે. અહીંયાં પોર્ટુગીઝના વખતનો મોટો જખરો લોંચકોટ કિલ્લો છે. પોર્ટુગીઝ લોકો અહીંયાં રહીને આજુબાજુના હિંદુ લોકોને વટલાવતા અને ઘણો

વસધનો કિલ્લો

જુલમ કરતા તેથી પહેલા બાજુરાવ પેશ્વાના ભાઈ ચીમનાજી આખ્યાએ લડાઈ કરી આ કિલ્લો કબજે કર્યો અને પોર્ટુગીઝ લોકોને હાંકી કાઢ્યા. હાલ એ કિલ્લો ભાંગીતુટી હાલ-તમાં છે. કિલ્લાની બહાર બંદર છે તેને માંડવી બંદર કહે છે. અહીં વહાણો રાખવા માટે ધક્કો બાંધેલો છે. સમુદ્ર અથવા ખાડીને કાંઠે વહાણો રાખવાની ઉત્તમ સગવડ કરેલી હોય છે તેને બંદર કહે છે. અહીંનાં લાલ કેળાં અને ખાવાનાં પાન વખણાય છે. આપણે પણ થોડાં લાલ કેળાં ખરીદી લઈએ.

નિર્મળ:—આ બંધાનું ઠેકાણું સોપારા સ્ટેશનથી ચાર માઇલ ઉપર છે અહીં સંકેશ્વર મઠના શંકરાચાર્ય શ્રી વિદ્યાશંકર ભારતીની સમાધી છે. અહીં કારતક

વહ ૧૧ને દિવસે થોડી ભત્રા ભરાય છે. ચાલો, પેલો
પુભરી ઉભા છે, તેને અહીંની હકીકત પૃષ્ઠી આપણે વાકેફ

નર્મળની સમાધી.

થઈએ. આ ઠેકાણું ઉંચી ટેકરી પર આવેલું હોવાથી અહીંથી
ચારે બાજુએ કાંઠા, બટાટા, કેળી, આલકોલ, શેરડી
અને કેળાંની વાડીઓ એક સરખી નજરે પડે છે. અહીંથી
આપણે થોડી શેરડી વેચાતો લઈ આગળ ચાલીએ.

આગાશી:—આ ગામ વિરાર સ્ટેશનથી ત્રણ માઈલ
ઉપર છે. અહીંયાં બાગાયતી પાક પુષ્કળ થાય છે. સડકની
બંને તરફ ખેતરોમાં માંડવા દેખાય છે, તે કેળાં સુકવવા
માટે બાંધેલા છે. રાજેગી નામે એક ટકાઉ કેળાંની ભત્રા
થાય છે તે પાકે એટલે તેને મુકવીને મુકેળાં કરે છે. આ

જાતનો મેવો બીજે કોઈપણ ઠેકાણે થતો નથી. આ બસરાઈ કેળાંની બાત જુઓ, ઘણીજ ઠીગણી છે. એનાં શીલાં કેળાં પણ ઘણા દિવસ ટકે છે, તે માટે આપણે પણ થોડાં મુકેળાં અને બસરાઈ કેળાં ઘેર લઈ જવા માટે ખરીદી લઈ આગળ જઈએ.

અરનાળા:—આ ગામ આગાશીથી બે માઈલ ઉપર દરિયા કિનારે આવેલું છે. આગાશીની પેઠે અહીં પણ પુષ્કળ બાગાયતી પેદાશ થાય છે. અહીં નાજિએરની વાડીઓ છે, ત્યાંથી પાણી પીવા માટે કુમળાં નાજિએર લઈએ. કુમળાં નાજિએરનું પાણી ઘણું સરસ લાગે છે. આ જુઓ, દરિયામાં સુરક્ષિત મજબુત કિલ્લો દેખાય છે. સમુદ્રમાં બાંધેલા કિલ્લાને જંજીરો કહે છે. કિલ્લાની બહાર ૬૦-૭૦ ફોળી લોકોનાં ઘરો છે. એની ચારે બાજુએ

અરનાળાનો કિલ્લો.

ખાફી પાણી હોવાથી ત્યાંની વસ્તીને પુરૂં પડે, જોટલા મીઠા પાણીનો સંગ્રહ ત્યાંજ કરેલો હોય છે. આ કિલ્લા ઉપરથી દરિયાનો દેખાવ કેવો મઝાનો દેખાય છે! એ જોઈને આપણે પાછા વિરાર સ્ટેશન પર આવીએ.

વિરાર:—અહીં શનિવારે બજાર ભરાય છે. પુર્વ તરફના ડુંગરમાં જીવહાની દેવીનું સ્થાનક છે. અહીં ભાવિક લોકો દર મંગળવારે માનતા ચઢાવવા જાય છે. અહીં ખડકમાં એક ઉડું બાકેડું છે, તેમાં ભાવિક લોકો પૈસા નાંખે છે. આવા ભાવિકપણથી આજ સુધીમાં કેટલાએ રૂપીઆના પૈસા એમાં ગડપ થઈ ગયા હશે! હવે આપણે વસઈ સ્ટેશન પર આવીએ. વસઈથી અરનાળા સુધી આપણે કેટલાં બધાં બાઝાયતી પાકનાં ખેતરો જોયાં. અહીંના જેટલો બાઝાયતી પાક થાણા જિલ્લાના બીજા કોઈપણ ભાગમાં મળતો નથી.

સફર પાંચમી.

હવે આપણે મધ્ય ભાગનો પ્રદેશ જોવા માટે વસઈ સ્ટેશનથી સડકને રસ્તે લિંવડી તાલુકામાં જઈએ. આ ભાગમાં આપણને પાછા ડુંગરો અને જંગલો દેખાવા લાગ્યાં થાય તે પૂર્વ તરફના ભાગ કરતાં ઓછાં છે. પૂર્વ ભાગ કરતાં આ ભાગમાં ભાત પુષ્કળ પાડે છે. જમણીમેર તુંગારનો ઉચો ડુંગર દેખાય છે. અહીં શંકરનું એક જીનું દેવાલય છે. આ ઠેકાણું ઘણી ઉંચાઈએ આવેલું હોવાથી અહીંની હવા ઠંડી છે.

વજ્રાબાધ:—આ વજ્રાબાધ દેવીનું મંદીર જુઓ.

વજાખાઈ દેવીનું મંદિર.

એ કેટલું બધું ઉચું અને મજબુત છે ! દેવીનાં નામ ઉપરથી ગામનું પણ એજ નામ પડેલું છે. અહીં પાસેજ ગણેશપુરી અને આકલોત્રીમાં ઉના પાણીના ઝરા છે. અહીં ચૈત્ર વદ અમાસને દિવસે જાત્રા ભરાય છે આપણે પણ અહીં નાહી લઈ દેવીનાં દર્શન કરી ખાઈ લઈએ.

સિંવડી:—એ તાલુકાનું મુખ્ય ઠેકાણું છે. અહીં ચાખાની મીઠો છે. અહીંયાં સ્ત્રીઓને પહેરવાનાં લુપ્પાં સારાં થાય છે. અહીંનાં જંગલોમાંથી હરણાં મળે છે, તે હવા અને રંજના ઉપયોગમાં આવે છે. હરણાંની છાલ અને સ્ત્રાખંડી ખીલાને માટીનાં વાસણમાં પાણી નાંખી ઉકાળીએ અને પાંચ છ દિવસ ઠાકવા દઈએ, તો ઉત્તમ કાળી

ચાલી જને છે. આ મધ્ય ભાગના પ્રદેશમાં પૂર્વ તરફના ડુંગરાળ પ્રદેશ કરતાં વસ્તી, ઉદ્યોગ ધંધો, વેપાર અને સુસાધરીનાં સાધનો વધારે છે. હવે આપણે પાછા સડક રસ્તે વસંધ સ્ટેશને જઈએ.

સડર છટ્ટી.

હવે આપણે આ કેળાંને વસંધ તાલુકો છોડી આગળ પાલધર તાલુકામાં જઈએ. રસ્તામાં વૈતરણા નદી ઉપર આગગાડીનો પૂલ આવે છે. આ પૂલ બાઈદરના પૂલ કરતાં થોડો નાનો છે. આ પૂલ ઉપરથી વૈતરણા નદીની થોભા ધણી સૂરસ લાગે છે. આ તાલુકામાં રેલ્વેની બંને બાજુએ મોટાં મોટાં ઘાસનાં ખેતરો દેખાય છે. દરેક સ્ટેશન ઉપર ઘાસની ગાંસડીના મોટા મોટા ઢગો પડેલા નજરે પડે છે. પ્રેસવડે લોખંડી તારથી ઘાસની ગાંસડીઓ બાંધવાનું કામ ચાલુ છે. રેલ્વે રસ્તે દરરોજ હજારો ગાંસડી દૂરના દેશોમાં રવાના થાય છે.

પાલધર:—એ તાલુકાનું મુખ્ય ઠેકાણું છે. આ તાલુકામાં ભાત કરતાં ઘાસની પેદાશ વધારે છે. પેલા વસંધ અને પાલધર તાલુકામાં રહેનારા જંગલના વારસી ભતિના લોકો ઉભેલા છે. એ લોકોની રહેણી સાદી છે, પરંતુ એ

વારલી લોક.

આજસુ પ્રભ છે. એ લોકો ખેતી અને જંગલનાં ભાડાં વગેરેની મજૂરી કરી ગુજરાન ચલાવે છે.

માહીમ:—એ પાલઘરથી પાંચ માઈલ ઉપર છે. એ પહેલાં તાલુકાનું મુખ્ય ઠેકાણું હતું. અહીંનાં બાગાયતી ઉત્પન્ન ઠીક છે. અહીંનાં ફળાં, આદુ અને મગ્યાં વખણાય છે. અહીંની હવા રોગીજીટ હોવાથી વસ્તી દિવસે દિવસે ઘટતી જાય છે. આ ઘાસનો તાલુકો છોડી હવે આપણે ડાહ્યાણું તાલુકામાં જઈએ.

ચિંચાણુ:—અહીં કાચની બંગડી બનાવવાનાં કારખાનાં છે.

ડાહાણુ:—એ તાલુકાનું મુખ્ય ઠેકાણું છે.

સામટા:—થાણા જિલ્લામાં ઈમારતી લાકડાનું પ્રસિદ્ધ બંદર છે. અહીં દરરોજ હમરો ગાડી લાકડાં આવે જાય છે. બંદર ઉપર લાકડાંના મોટા ઢમના ઢમ જોવામાં આવે છે. અહીંથી દર વર્ષે લાખો રૂપીઆનાં લાકડાં બહાર ગામ જાય છે.

મહાલક્ષ્મી:—આ મહાલક્ષ્મી માતાનું દેવળ જુઓ.

મહાલક્ષ્મીનું મંદિર

દેવીનાં નામ ઉપરથી ગામનું નામ પણ મહાલક્ષ્મી પડેલું છે. અહીં ચૈત્ર શુદ્ધ પૂનમે મોટી જાત્રા ભરાય છે.

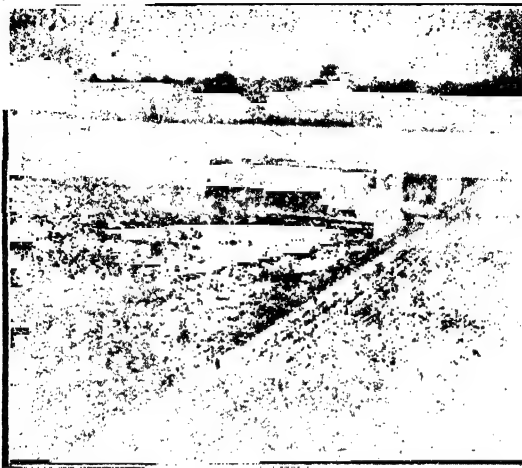
હવે આપણે જબહાર સંસ્થાનમાં જઈએ. આ પ્રદેશ ઘણા ડુંગરોવાળો અને જંગલોવાળો છે. અહીં મોટી વસ્તીનું એક પણ ગામ, બજાર, દુકાન વગેરે દેખાતું નથી. પાણીની તાણ હોવાથી ખાગાયતી પેદાશ બીલકુલ નથી.

જબહાર:—એ જબહાર સંસ્થાની રાજધાની છે. ત્યાં જવા માટે ડાહ્યાલુ સ્ટેશનથી પાકી સડક છે. જે ઠેકાણે રાજા રહેતો હોય, અને રાજ્યનો કારભાર ચાલતો હોય તે ઠેકાણાને રાજધાની કહે છે. આ રાજવાડાનું ચિત્ર બુઝો.

જબહારનો રાજવાડો.

આ સૂર્ય તળાવ. એ તળાવનું પાણી ઘણું ચોક્કસ છે તળાવનું પાણી બગડવા ન પામે તે માટે એક ખાનુએ રેંટ રાખી, લોકોને પાણી પીવાની ભેગવાઈ કરેલી છે.

સૂર્ય તળાવ.

હવે આપણે પાછા ડાહાણું સ્ટેશન પર જઈ ત્યાંથી આગળ જઈએ.

ખેરડી:—એ હવા ખાવાનું ઠંડાણું છે. અહીં પારસી લોકોએ રાગીઓને રહેવા માટે હવા ઉભાશવાળાં મકાનો બાંધેલાં છે, તેને સેનેટરીયમ (આરોગ્યભુવન) કહે છે. આ તાલુકામાં બાગાયતી પેદાશ ઓછી અને જંગલ વધારે છે. અહીંથી હવે ઉંબરગામ તાલુકાની હદ લાગે છે.

ઉંબરગામ:—એ તાલુકાનું મુખ્ય ઠંડાણું છે. અહીં મામલતદારની ઠચેરી છે.

સંજાણુ:—પારસી લોક પોતાનો ધરાન દેશ છોડી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે પ્રથમ આ બંદરે ઉતર્યા હતા, માટે આ તાલુકામાં તેઓની વસ્તી વધારે છે. ઉંબરગામ

તાલુકામાં જંગલ ઓછું, પ્રદેશ સપાટ અને ફરિઓ પાસે હોવાથી અહીંની હવા સારી છે. સારી હવાવાળા આ તાલુકામાં પૂરી આપણે પાછા થાણે જઈએ. આપણી આ ભાગની સર્વ મુસાફરી આગાડીમાં થઈ, તેને લીધે આપણને બીજકુલ અડચણ લોખવવી પડી નથી. આગાડીથી કેટલા બધા ફાયદા છે. તે જુઓ, પ્રવાસ સુખકારક અને નિયમિતપણે થાય છે. ખર્ચ વધારે પડતો નથી, સામાન પણ જોઈતો સાથે લઈ જવાય છે. કોઈપણ જગ્યાએ રોકાઈ રહેવું પડતું નથી, વેપારની ઉત્તમ સગવડ છે, એ બધા આગાડીથી ફાયદા છે.

ભાગ ત્રીજો.

થાણા જિલ્લાના તાલુકાઓનું વિશેષ વર્ણન.

૧. ઉંબરગામ તાલુકો.

કુદરતી રચના:—આ તાલુકાનો આકાર સાધારણ ત્રિકોણ છે, એની પશ્ચિમ તરફનો ભાગ સપાટ મેદાન છે. પૂર્વ તરફનો ભાગ ડુંગરાળ હોવાથી ઉંચો છે.

ડુંગરો અને નદીઓ:—ડુંગર—આ તાલુકામાં ઘણા ઉંચા ડુંગરો નથી. વરોળી નદીની ઉત્તરે ઈંદ્રગઢ નામનો એક ઉંચો ડુંગર છે. નદી-વરોળી નદી—એ ઉંબરગામની ખાડીને મળે છે, એને કાંઠે સંજાણ બંદર છે દમણગંગા એ તાલુકાની ઉત્તર હદે વહીને દમણ આગળ અરબી સમુદ્રને

મળે છે. કાળુ—એ તાલુકાના પૂર્વ ભાગ તરફ વહી ઉત્તર હાથ પર અરબી સમુદ્રને મળે છે.

વેપારના માર્ગો:—ખી. બી. સી. આઇ. રેલ્વે આ તાલુકામાં થઈ ઉત્તર તરફ જાય છે, તેનાં અનુક્રમે ઉંબરગામરોડ, સંજાણુ, બિલાડ અને કરંબેલે એ ચાર સ્ટેશનો છે. બળદ ગાડીના રસ્તા:—એક રસ્તો ઉંબરગામ સ્ટેશનથી નીકળી ઉંબરગામ સુધી ગયેલો છે. બીજો નારગોળથી સરૌંડા, ખત્તલવાડા અને સંજાણુ પર થઈ ગીરગામ સુધી ગયેલો છે. ત્રીજો, સંજાણુથી પૂર્વમાં ઉઠવા સુધી ગયેલો છે. એ સિવાય ઉંબરગામની ખાડી વેપારને માટે અને જવા આવવા માટે સોઈસ્કર છે.

મોટાં ગામો અને પ્રસિદ્ધ ઠેકાણા:—ઉંબરગામ એ તાલુકાનું મુખ્ય ઠેકાણું છે. અહીં મામલતદાર કચેરી અને કબ્રસ્તાન કચેરી છે. અહીં એક અંગ્રેજી એ. વી. સ્કૂલ છે. સંજાણુ—એ ઈમારતી લોકડાનું બંદર છે. મોગલ રાજ્યના વખતમાં આ એક સુખાનું ઠેકાણું હતું. પારસી લોક પોતાનો ઇરાન દેશ છોડી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા, ત્યારે પ્રથમ આ બંદરે ઉતર્યા હતા; તેની યાદગીરીમાં હાલ એક સ્મરણસ્તંભ અહીં ચણવામાં આવેલો છે. આ ગામમાં મુસલમાનોની વસ્તી વધારે છે. ખત્તલવાડા—મોટી વસ્તીનું ગામ છે. શનિવાર બજાર ભરાય છે. અહીંના મુતારો સવારી ગાડી સારી બાંધે છે. અહીં એક ચોખાની મોટી મીલ છે. નારગોળ—આ ગામમાં પારસી લોકોની વસ્તી વધારે છે. અહીં એક ખાનગી હાઇસ્કૂલ અને હવાખાનું છે. આ ગામ

હાલ વિશેષ સુધારા પર આવતું જાય છે. મરોલી-અહીં મીઠું પાકે છે અને સરકારકુનની કચેરી છે. શુક્રવારે બજાર ભરાય છે.

બીજાં ગામો:—તડગામ, કૃષ્ણસા, શિરગામ, સરોંડા, દેહેરી, ઉપલાટ, ઉદવા, વલવાડા વગેરે.

પોસ્ટનાં ઠેકાણાં:—ઉંબરગામ, ખતલવાડા, નારગોળ, દેહેરી, મરોલી, કૃષ્ણસા, સંજાણ, સરોંડા, બીલાડ, તડગામ અને કરંબેલી.

૨. ડાહાણું તાલુકો.

કુદરતી રચના:—આ તાલુકાનો આકાર સાધારણ ચૈાષ્રુષ્ છે. પશ્ચિમ તરફનો ભાગ સપાટ છે, અને તે હરિ-આની સપાટી કરતાં ઘણો ઉંચો નથી; તેને લીધે ભરતીનું પાણી નદીઓમાં ઘણું સુધી જાય છે, તેથી વેપારની સારી સગવડ છે.

ડુંગરો:—પશ્ચિમે કૈનાડ, દક્ષિણે મહાલક્ષ્મી અને પૂર્વે ગાંલીરગઢ, એ ત્રણ મોટા ડુંગરો આ તાલુકામાં આવેલા છે.

નદીઓ:—વરોળી નદી-ડાહાણું તાલુકાના ડુંગર-માંથી નીકળી ઉંબરગામ તાલુકામાં થઈ અરબી સમુદ્રને મળે છે. સૂર્ય નદી—દક્ષિણ તરફથી નીકળી પાલધર તાલુકામાં થઈ વૈતરણા નદીને મળે છે. કાળુ અને દમણગંગા—આ નદીઓ ડાહાણું તાલુકા તરફથી નીકળી ઉત્તર તરફ ઉંબરગામ તાલુકામાં થઈ અરબી સમુદ્રને મળે છે.

વેપારના માર્ગો:—બળદ ગાડીનો એક રસ્તો ડાહ્યા-
ણુંથી નીકળી ગંજડ, રાનશેત અને મહાલક્ષ્મી ગામોમાં
થઈ, જબ્હાર તરફ જાય છે. બી. બી. સી. આઈ. રેલ્વે
આ તાલુકામાં થઈ સુરત તરફ ગએલી છે. તેનાં અનુક્રમે
વાનગામ, ડાહ્યાણું રોડ અને ઘોલવડ એ ત્રણ સ્ટેશનો
છે. ડાહ્યાણુંની અને ચીંચણ તારાપુરની બે મોટી ખાડીઓ
છે, તેમાં વહાણો, મછવા વગેરેથી વેપાર ચાલે છે.

મોટાં ગામો અને પ્રસિદ્ધ ઠેકાણાં:—ડાહ્યાણું—આ
તાલુકાનું મુખ્ય ઠેકાણું છે. અહીં મામલતદારની કચેરી
અને મુન્સિફ ઠેકાણું છે. એ રેલ્વેનું સ્ટેશન છે, અને ફરિયા
કિનારે આવેલું હોવાથી બંદર પણ છે. એક સરકારી દવા-
ખાનું છે. સામટા—આ ઇમારતી લાકડાનું જાણીતું બંદર,
ડાહ્યાણું સ્ટેશનથી પૂર્વમાં ત્રણ માઈલ ઉપર છે. ત્યાં જવા
માટે ડાહ્યાણું સ્ટેશનથી સડક છે. બોરડી—અહીંની હવા
સારી ગણાય છે, તેથી પારસી લોકોએ રાગીઓને રહેવા
માટે એક સેનેટરીયમ (આરોગ્ય ભુવન) બાંધેલું છે.
અહીંનાં ચીકુ વખણાય છે. એક હાઇસ્કૂલ છે. મહાલક્ષ્મી:—
આ ઠેકાણું ડુંગરમાં છે. અહીં મહાલક્ષ્મી માતાનું મોટું
મંદિર છે. ચૈત્ર શૂદ પુનેમે મોટી જત્રા ભરાય છે.
અહીં જવા માટે ડાહ્યાણું સ્ટેશનથી પાકી સડક છે. ચિંચણ—
અહીંની બાગાયતી પેદાશ સારી છે. કાચની બંગલી બના-
વવાનાં કારખાનાં છે. એ ઉત્તમ બંદર છે. અહીં એક
ખાનગી હાઇસ્કૂલ છે.

પોસ્ટનાં ઠેકાણાં:—ડાહ્યાણું રોડ, ડાહ્યાણું, ઘોલવડ,
સામટાં, બોરડી અને ચીંચણ.

બીજાં ગામો:—નરપડ, મલ્યાણ, ખાડાપોખરણ,
ચડીગામ, વશર, રેદાળે, વેતી, કાસંબુદ્રુક વગેરે.

મોખાડા પેટા.

કુદરતી રચના:—એનો આકાર લાંબો છે. એનો
એક ભાગ જબ્બાર સંસ્થાનની ઉત્તરે છે. તેને તળાસરી
મહાલ કહે છે. આ પ્રદેશ ડુંગરાળ અને ઉંચાઈપર આવેલો
છે, અને જંગલ પુષ્કળ છે,

ડુંગરો અને નદીઓ:—આ પેટાની પૂર્વ હદ
પર સહ્યાંદ્રિ પર્વત છે, તેમાંથી નાશીક જિલ્લા તરફ
જવાને માટે અવઠેયા ઘાટ અને શિરઘાટ એવા બે રસ્તા
છે. નદી—ખિલ્લા—એ આ પેટામાંથી નીકળી વાડા પાસે
વૈતરણા નદીને મળે છે. એ સિવાય મોછ મોટી નદીઓ નથી.

વેપારના માર્ગો:—ખળદગાડીના રસ્તા—એક
રસ્તો વાડા પેટામાંથી આવી ખેડાળે ગામપર થઈ શિર-
ઘાટમાંથી નાશીક જિલ્લામાં ગએલો છે. બીજો જબ્બાર
સંસ્થાનમાંથી આવી ખેડાળે અને પોશરે ગામો પર થઈ
નાશીક જિલ્લામાં ગએલો છે. ત્રીજો શહાપુર તાલુકામાંથી
આવી કોરેગામ, ઉદળે, જોગલાડી અને ખેડાળે ગામો પર
થઈ મોખાડા સુધી ગએલો છે.

મોટાં ગામો અને પ્રસિદ્ધ ઠેકાણાં:—મોખાડા-
એ પેટાનું મુખ્ય ઠેકાણું છે. આ પેટામાં અશિક્ષિત જંગલી
કેળી લોકોની વસ્તી ઘણી હોવાથી, તેઓનાં શિક્ષણની
અગવડને માટે સરકારે અહીંની નિયાળને જોડીને ડાંગરી

લોકોને માટે ખોડીંગ કાઢેલી છે. એ લોકોને શીખવાની ઉમેદ આવે માટે સરકાર તરફથી સ્કોલરશીપ, કપડાં, પાઠ્ય, ચોપડીઓ વગેરે મફત આપવામાં આવે છે. ખોડાળે—અહીંની હવા સારી છે. ચારે બાજુએથી આવતા રસ્તાનું એ નાકું છે. સુર્યમાળ—આ ઠેકાણું ઉંચાણ પર આવેલું હોવાથી અહીંની હવા સારી છે.

ખીજાં ગામો:—ગાંદેબુદ્ધક, સાખરશેત, વાશાળે, પળસુંદે, કેશિમશેત, કિનિસ્તે વગેરે.

પોપટનાં ઠેકાણાં:—મોખાડા અને ખોડાળા.

૩. પાલધર તાલુકો.

કુદરતી રચના:—આ તાલુકાનો આકાર સાધુરણ ચોખ્ખુ છે. આ તાલુકાના મધ્ય ભાગમાંથી દક્ષિણોત્તર એક ડુંગરની હાર જએલી છે. એનો પશ્ચિમ તરફનો પ્રદેશ ઘણો ખરો સપાટ છે અને પૂર્વ તરફનો પ્રદેશ ડુંગરાળ છે. મધ્ય ભાગના ડુંગરની હારની પૂર્વમાં એ હારને સમાંતર સૂર્ય નદી દક્ષિણોત્તર વહે છે, તેથી આ તાલુકાના કુદરતી રીતે બે ભાગ થએલા છે.

ડુંગરો અને નદીઓ:—સૂર્ય નદીની પશ્ચિમના ડુંગરોની હારમાં તાંદુલવાડી અને કાળદુર્ગ નામના બે ડુંગરો કિલ્લા છે. પૂર્વ તરફના ડુંગરોમાં અશેરી નામનો કિલ્લો છે. નદીઓ:—વૈતરણા-એ નાશીક જિલ્લાનાં ત્રંબકેશ્વર પાસેથી નીકળી, આ તાલુકામાં થઈ દક્ષિણ હદ પર અરબી સમુદ્રને મળે છે. સૂર્યનદી:—એ ડાહ્યાણ તાલુકામાંથી નીકળી આ

તાલુકાના મધ્ય ભાગમાં થઈ, ખાંબજોલી ગામ પાસે વૈતરણા નદીને મળે છે.

મુખ્ય પાક અને બીજી પેદાશ:—માહીમ, શિર-ગામ અને કેળવામાં બાગાયતી પેદાશ કેળાં, નાજિએર, વાલ અને શાકભાજી પુષ્કળ અને સારાં થાય છે. પુર્વ ભાગમાં મુખ્ય પાક ભાતનો છે. એ સિવાય, ચણા, વટાણા, તુવર વગેરે થાય છે. સ્ટેશનની પાસેની જમીન ઘાસને માટે ખાસ રાખી મૂકે છે. તેમાં ઘાસની પેદાશ સારી છે. ઘાસ ઉગાડવા માટે બીલકુલ ખર્ચ કરવો પડતો નથી.

વેપારના માર્ગો:—બી. બી. સી. આઈ. રેલ્વે આ તાલુકાના પશ્ચિમ ભાગમાં થઈને જાય છે, તેનાં સપ્લાલા, કેળવારોડ, પાલધર, અને બોઈસર, એ ચાર સ્ટેશનો છે. એમાંનાં સફાલા, પાલધર અને બોઈસર એ સ્ટેશનોએ ઘાસનો વેપાર સારો છે. બળદ ગાડીના રસ્તા—એક માહીમ, પાલધર અને મનોર ગામો પર થઈ વાડા તરફ ગએલો છે. એનોજ એક પ્રાંટો મનોરથી ઠાહાણું તાલુકામાં ગએલો છે. બીજો બોઈસરથી તારાપુર ગએલો છે, અને ત્રીજો, કેળવારોડથી કેળવા તરફ ગએલો છે. જળમાર્ગ—ઠાંતીવર, કેળવા, સાતપાટી અને તારાપુરની ખાડીઓમાં વહાણોથી વેપાર ચાલે છે.

મોટાં ગામો અને પ્રસિદ્ધ ઠેકાણાં:—માહીમ એ પહેલાં તાલુકાનું મુખ્ય ઠેકાણું હતું. અહીંની હવા રોગીષ્ટ છે. અહીં સરકારી હવાખાનું છે. બાગાયતી પેદાશ સારી થાય છે. અહીંના રાજેળી કેળાં વખણાય છે. કેળવા-આ

ગામમાં બાગાયતી પેદાશ સારી છે અને વસ્તી ઘાડી છે, પરંતુ અહીંની હવા રોગીષ્ટ છે. ચૈત્ર સુદ પૂનેમે શીતલા-દેવીની જાત્રા ભરમ્ય છે.

શિરગામ-બાગાયતી ગામ છે. અહીંનો લોચકાટ કિલ્લો જોવા જેવો છે. પાલઘર—જો તાલુકાનું મુખ્ય ઠેકાણું અને રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. અહીં મામલતદારની કચેરી છે, શુક્રવારે બજાર ભરાય છે. તારાપુર—અહીં પારસી લોકની વસ્તી વધારે છે, કબ્રસ્તાન કચેરી છે, કાયદી બંગડી બનાવવાનાં કારખાનાં છે. પોર્ટુગીઝના વખતનો બાંધેલો મજબુત જુનો કિલ્લો છે. મનોર—જો ઇમારતી લાકડાનું બંદર છે. શનિવારે બજાર ભરાય છે, સફાલા—જો રેલ્વે સ્ટેશન છે. અહીં ઘાસનો મોટો વેપાર ચાલે છે. અહીંઆં વૈતરણા નદી ઉપરનો રેલ્વે પૂલ જોવા જેવો છે. સોમવારે બજાર ભરાય છે. બોઈસર—જો રેલ્વે સ્ટેશન છે. ઘાસના વેપાર માટે જાણીતું છે. વાઢીવ —જો ઢાંતીવરેની ખાડીમાં બેટ છે. કોકણેર —અહીં ઉના પાણીના ઝરા છે. મહાશિવરાત્રિ ઉપર જાત્રા ભરાય છે.

બીજાં ગામો:—ટેંમાટેં, પોક્કરણ, આલેવાડી, મુરબે ખારેકુરણ, ઢાંલીવરે, તાંદુલવાડી, પારગામ વગેરે.

પોસ્ટનાં ઠેકાણાં:—માહીમ, પાલઘર, શિરગામ, સફાલા, મનોર, એઠવણ, બોઈસર અને તારાપુર.

વાડા પેટા.

મુદરતી રચના:—મીખાઠા પેટા સાથે આ પેટાનો આકાર માણસનાં પગલાં જેવો છે. આ પેટામાં સર્વત્ર

જંગલ છે, અને પ્રદેશ ડુંગરાળ છે. પૂર્વ તરફના ભાગમાં સદ્યાંદિના ફાંટાઓ આવેલા હોવાથી તે પ્રદેશ ઉચો છે. ઘણાખરો ભાગ ડુંગરાળ હોવાથી વસ્તી ઓછી અને મોટાં ગામો પણ જુજ છે વૈતરણા નદી આ પેટાના મધ્ય ભાગમાં થઇને વહે છે, તેનો આશુબાજુનો ભાગ ખેતીને લાયક હોવાથી એ ભાગમાં વસ્તી વધારે છે.

ડુંગરો અને નદીઓ:—ઉત્તરે ઈદિગામનો અને દક્ષિણે દાવજનો એ બે મોટા ડુંગરો છે. નદીઓ—વૈતરણા—એ નાશીક જિલ્લામાંથી આવીને આ પેટામાં થઇ પાલધર તાલુકામાં ગએલી છે. તાનસા—એ ચહાપુર તાલુકામાંથી નીકળી આ પેટાના દક્ષિણ ભાગમાં થઇ વસઇ તાલુકામાં જાય છે.

વેપારના માર્ગો:—આ પેટામાં રેલ્વે નથી. અળદગાડીના રસ્તા—એક રસ્તો લિંવડી તાલુકામાંથી આવી આ પેટાના ઘોણસઇ, કુરડુસ, ચિખલે, વાડે, હરોસાળ, પરડી અને ખોડદે ગામોપર થઇ મોખાડા પેટામાં ગએલો છે. બીજો વાડાથી નીકળી પાલી અને કંચાડ ગામોપર થઇ પાલધર તાલુકામાં ગએલો છે. આ પેટાને હરિયા કિનારો લાગેલો નથી. તેથી જળમાર્ગની સગવડ નથી.

મોટાં ગામો અને પ્રસિદ્ધ ઠેકાણાં:—વાડા—એ પેટાનું મુખ્ય ઠેકાણું છે. અહીં માહાલકરી કચેરી અને સરકારી હવાખાનું છે. ગો-હુ—એ પેશ્વાના વખતમાં માહાલનું મુખ્ય ઠેકાણું હતું અહીં એક કિલ્લો છે.

ખીજાં ગામો:—ખરીવલી, કંચાડ, ચિખલે, ખુપરી, ચિંચખર, કાઠલે, બિલવલી, વડવલી, સિરચાડ, સોનાળે વગેરે.

પોસ્ટના ઠેકાણાં:—વાડા અને ગો-હ.

૪. વસઇ તાલુકો

કુદરતી રચના:—આ તાલુકાનો આકાર ઘણે ભાગે ગોળ છે, પરંતુ ઇશાન અને અગ્નિખુણા તરફ અણી વધેલી છે. રેલ્વેની પુર્વ તરફનો ભાગ ડુંગરાળ અને પશ્ચિમ તરફનો ભાગ સપાટ છે.

ડુંગરો અને નદીઓ:—મધ્ય ભાગમાં તુંગાર નામનો ડુંગર છે. એ સિવાય કામણદુર્ગ, જીવદાની અને ટકમક નામના ખીજા ડુંગરો છે. નદીઓ—તાનસા—એ શહાપુર તાલુકામાંથી નીકળી આ તાલુકામાં થઈ ઉત્તર તરફ દાંતીવરેની ખાડીને મળે છે.

મુખ્ય પાક અને ખીજા પેદાશ:—રેલ્વેની પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશમાં પાણીની છૂટ હોવાથી ખાગાયતી પાક પુષ્કળ થાય છે. તેમાં કેળાં, નાજિચેર, વાલ, શેરડી અને ખાવાનાં પાન એ મુખ્ય છે. સિવાય આલકાલ, કોખી અને ખીજા શાકભાજી પણ થાય છે. પૂર્વ તરફના પ્રદેશમાં મુખ્ય પાક ભાતનો છે. તે સિવાય ચણા, વટાણા, વાલ, નાગલી, વરી વગેરે અનાજ પાકે છે. આ તાલુકાની જંગલની પેદાશ પણ સારી છે.

વેપારના માર્ગો:—બી. ખી. સી. માર્ગ. રેલ્વે આ તાલુકાના પશ્ચિમ ભાગમાં થઈને જાય છે. તેનાં વસઇરોડ નાલાસોપારા અને વિરાર એ ત્રણ સ્ટેશનો છે. બળદ-

ગાડીના રસ્તા—એક રસ્તો વસઇથી નીકળી પાપડી, માથેકપુર અને ગોખીવરે ગામો પર થઇ ભિંવડી તાલુકામાં ગએલો છે. એનો એક ફાંટો સાંતીવદીની ખીણમાંથી કામણ સુધી ગએલો છે. ખીણે રસ્તો વિરાર સ્ટેશનથી ભાળીજ અને આગાશી ગામો પર થઇ અરનાળા સુધી ગએલો છે. ત્રીજો સોપારા સ્ટેશનથી સોપારા ગામ સુધી ગએલો છે. ચોથો વસઇથી તરખડ અને ગિરીજ ગામો પર થઇ નિર્મળ સુધી ગએલો છે. જળમાર્ગ—વસઇ અને દાંતીવરેની ખાડીમાં ઘણે દુર સુધી વહાણો જઇ શકે છે, તેથી વેપારની સગવડ સારી છે.

મોટાં ગામો અને પ્રસિદ્ધ ઠેકાણાં:—વસઇ—એ તાલુકાનું મુખ્ય ઠેકાણું છે. અહીં મામલતદાર કચેરી અને દવાખાનું છે. અહીં પોટુંગીઝ લોકોએ બાંધેલો મોટો જીનો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ લોંચકોટ કિલ્લો છે, તેમાં મોટી મોટી જીની ઇમારતો અને પોટુંગીઝ દેવળ જોવા જેવાં છે, અહીં ચોખાની મીલો અને વહાણ બાંધવાનાં કારખાનાં છે એક ખાનગી હાઇસ્કૂલ છે. અહીંનાં લોકોનાં અને ખાવાનાં પાન પ્રખ્યાત છે. પાપડી—આ ગામ વસઇ મ્યુનિસિપાલિટીની હદમાં છે. બાગાયતી પેદાશ સારી થાય છે. એક ખાનગી અંગ્રેજી નિશાળ છે. શુક્રવારે બજાર ભરાય છે. ઉમેળે—અહીં મીઠું પાકે છે, અને સર કારકૂનની કચેરી છે. સોપારા—અહીં મુસલમાન લોકોની વસ્તી વધારે છે. અહીં હાથશાળ ઉપર લુગડાં વણાય છે, તથા ગોળ બને છે. ખુધવારે અને રવિવારે બજાર ભરાય છે. માણીકપુર—અહીંમાં ક્રિશ્ચિઅન

લોકોને માટે લોકલેખોડ પ્રાયમરિ ઈંગ્લીશ ટીચીંગ સ્કૂલ છે. તુંગાર-હવાખાવાનું ઠેકાણું છે. અને હંચાઈ ચર આવેલું છે. અહીંના ડુંગરમાં એક બુનું શંકરનું મંદિર છે, ત્યાં મહાશિવરાત્રિ ઉપર જાત્રા બરાય છે. નિર્મળા-એ પ્રખ્યાત જાત્રાનું ઠેકાણું છે. અહીં શૃંગેરીપીઠ અને કરવીર સંકેશ્વર મઠના શંકરાચાર્ય શ્રી મચ્છંકરાનંદ અથવા વિદ્યાશંકરભારતીની સમાધી છે. અહીં કારતક વદ ૧૧ ને દિવસે માટી જાત્રા બરાય છે. વસઈ તાલુકાનાં કોઈપણ સ્ટેશનેથી નિર્મળ જઈ શકાય છે. આગાશી-અહીં ખાખા-યતી પેદાશ સારી થાય છે. અહીંનાં મુકેળાં (મુકવેલાં કેળાં) પ્રખ્યાત છે. તાંબા પિત્તળનાં વાસણો બનાવવાનું કારખાનું છે, અહીં જૈન ધર્મનાં પાશ્વનાથનું મંદિર જોવા જેવું છે સોમવારે બજાર બરાય છે, અરનાળા-એ હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. અહીંનો જંજીરો કિલ્લો (હરિયામાં કિલ્લો) જોવા જેવો છે. કિલ્લો સમુદ્રમાં એક માઇલ દુર છે. વિરાર-એ રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. એની પાસેના ડુંગરમાં જીવદાની દેવીનું સ્થાનક છે.

ખીજાં ગામો:—ખેળીજ, ચંદનસાર, લાતાણે, વટાર નાળા, ખાસચુળણે, જીચંદ્ર વગેરે.

પોરબનાં ઠેકાણાં:—વસઈ, હમીળે, સોપારા, વિરાર, આગાશી અને અરનાળા.

૫-ઉત્તર સાપ્ટી પેટા.

કુદરતી રચના:—થાણાની ખાડીને બીધે આ પેટાના કુદરતી રીતે એ ભાગ થયેલા છે, તેમાં ઉત્તર તરફનો ભાગ

સાષ્ટી બિંદુ નામે જોડાયા છે, અને તે જંગલવાસી છે. દક્ષિણ તરફનો ભાગ કપાટ છે અને તે સમુદ્રની સપાટી કરતાં ઘણું ઉંચું નથી અને ખેરણપટ્ટી કહે છે.

ડુંગરો અને નદીઓ:—આ પેટાના પશ્ચિમ ભાગમાંથી ડુંગરની એક હાર દક્ષિણોત્તર ગએલી છે, તેમાં કાનેરી નો ડુંગર પ્રખ્યાત છે. સિવાય ઉત્તરડુંગરીમાં એક નામો ડુંગર છે.

વેપારના માર્ગો:—આ પેટો મુંબઈ નજીક આવેલો હોવાથી આ પેટામાં વેપારની ધમાલ અને લોકોની આવજા પુષ્કળ છે. પુર્વ ભાગમાંથી જી. આઇ. પી. રેલ્વે ગએલી છે, તેનાં થાણા અને પારસીક સ્ટેશનો છે. પશ્ચિમ ભાગમાંથી બી. બી. સી. આઇ. રેલ્વે ગએલી છે, તેનાં મીરારોડ અને ભાઇંદર સ્ટેશનો છે. બળદ ગાડીના રસ્તા—એક રસ્તો મુંબઈથી નીકળી દક્ષિણ સાષ્ટી તાલુકામાંથી આવી થાણા શહેરમાં થઈ બિંબડી તરફ ગએલો છે, તેને આગ્રા-રોડ કહે છે, જોનો એક ફાંટો થાણાથી ચોવાળા મુધી ગએલો છે. બીજો ફાંટો થાણાથી નીકળી પારસીક અને મુંબ્રા ગામો પર થઈ કદયાણ તાલુકામાં ગએલો છે. ત્રીજો થાણાથી નીકળી ખેરણ પટ્ટીમાં કેળવે, દિથે અને બણસેલી ગામો પર થઈ બેલાચુર મુધી ગએલો છે, બીજો રસ્તો મુંબઈથી નીકળી દક્ષિણ સાષ્ટી તાલુકામાંથી આવી ઘોડખંદર મુધી ગએલો છે, તેને ઘોડખંદરરોડ કહે છે, જોનો એક ફાંટો કાશીમીરે ગામથી નીકળી ભાઇંદર અને રાઈ પર થઈ ઉત્તર મુધી ગએલો છે.

મોટાં ગામો અને પ્રસિદ્ધ ઠેકાણાં:—થાણા—એ તાલુકાનું અને જિલ્લાનું મુખ્ય ઠેકાણું છે, અહીં કલેક્ટર, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર અને જિલ્લા જજની ઓફિસો છે, પોર્ટુગીઝ લોકોએ બાંધેલો એક જુનો કિલ્લો છે તે જોવા લાયક છે. તેમાં કેદીઓ માટે કેદખાનું છે. શહેરની વ્યવસ્થા મ્યુનિસિપાલિટિના હાથમાં છે. અહીં એક સરકારી હાઈ-સ્કૂલ અને ત્રણ મોટાં સાર્વજનિક દવાખાનાં છે. અહીંનાં થાણા કલોથ નામનું મુતરાઉ કાપડ અને શેતરંજી બને છે. અહીંથી બે માઇલ ઉપર આવેલા પોખરજીનાં તળાવનું પાણી નળ વડે શહેરમાં લાવવામાં આવેલું છે. આ ઠેકાણું ખાડીને કાંઠે આવેલું હોવાથી જળમાર્ગે પણ વેપારની સમવડ સારી છે. નૌપાડા:—આ ગામ થાણાથી દોઢ માઇલ ઉપર છે. અહીં ગાંડાની ઈસ્પીટાલ (લ્યુનાટીક અસાયલમ) છે. બેલાપુર—અહીં મીઠું પાકે છે અને સર કારકુનની કચેરી છે. એક કિલ્લો છે. બાઈદર—એ રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. મીઠાના અગર છે અને સર કારકુનની કચેરી છે. એની પાસેજ ધારાવીમાં ઘર બાંધવાના પત્થરની ખાણ છે. ઉત્તન—એ બંદર છે અહીંનાં કારેલાં સારાં થાય છે. પારસીક—અહીંનાં જી. આમ. પી. રેલ્વેનો ડુંગર કોરીને કહેલો રસ્તો (ગોગડું) જોવા લાયક છે. લોડબંદર—એ બહુ જુનું બંદર છે.

પોસ્ટનાં ઠેકાણાં:— થાણા, બેલાપુર, બાઈદર, રાઈ અને ઉત્તન.

૬-દક્ષિણસાબ્ટી તાલુકો-બોમ્બે સબર્બન ડિસ્ટ્રીક્ટ.

પહેલાં ઉત્તરસાબ્ટીપેટા અને દક્ષિણસાબ્ટી તાલુકો બંને મળી એકજ તાલુકો હતો, પરંતુ હાલમાં હોઠોની વસ્તી ઘણી વધવાથી, કામની અગવડને માટે આ ભાગ જુદો પાડીને તેના ઉપર કમિશનર, કલેક્ટર વગેરે સ્વતંત્ર અધિકારી નીમતા છે. પશ્ચિમે ગોરાધ, એકસર અને બોરિવલીથી પૂર્વે સુલુંદ સુધી એની ઉત્તર હદ છે.

કુદરતી રચના:—આ તાલુકાનો દક્ષિણ તરફનો એખૂરથી તુર્લે સુધીનો ભેટ જેવો ભાગ છોડી દઈએ, તે બાકીનો તાલુકો લંબચોરસ છે પૂર્વ તરફનો ભાગ ઉંચો અને ડુંગરાળ છે. પશ્ચિમ તરફનો ભાગ અપાટ અને નાનાં નાનાં બેટોનો બનેલો છે.

ડુંગરો અને નદીઓ:—કુલ્હાથી ઠેઠ ઉત્તર તરફ ડુંગરની એક હાર ગચ્છેલી છે. તુર્લે પાસે પશ્ચિમેથી એક ડુંગરની નાની હાર છે. બોરિવલીથી પૂર્વમાં કાનેરીનો ડુંગર છે. નદીઓ—આ તાલુકાની ચારે બાજુએ દરિયા-કિનારો પાસે હોવાથી મોટી નદીઓ નથી.

મુખ્ય પાક અને બીજા પેદાશ:—મુખ્ય પાક ભાતનો છે, પરંતુ વાંદરા, અંધેરી, ગોરગામ, ગોરાધ અને એખૂરમાં શાકભાજી, કાંઠા વગેરે થાય છે. ગોરાધ, મનોરી અને વાંદરામાં નાજિએરની વાડીઓ છે. વાંદરા, અંધેરી અને બોરિવલીમાં કલમી આંબાની વાડી છે. તુર્લે અને

કુર્લામાં મીઠું પાકે છે. વેસાવા, ઢાંકા અને ગોરાઈમાં મુંબઈ પાસે હોવાથી કાળી દોઢાને માછલીની પેઠાચ સારી છે.

વેપારના માર્ગો:—મુંબઈથી નીકળેલી બી. બી. સી. અર્થ. રેલ્વે આ તાલુકાના પશ્ચિમ ભાગમાં થઈ ઉત્તરસાષ્ટી પેટા તરફ જાય છે, તેનાં અનુક્રમે વાંદરા, ખાર, સાંતાકુઝ, વિલેપારલે, અંધેરી, ભેગેશ્વરી, ગોરેગામ, માલાડ, કાંદીવલી, બોરીવલી અને મંડળેશ્વર સ્ટેશનો છે. બીજી જી. આઈ. પી. રેલ્વે મુંબઈથી નીકળી આ તાલુકાના પૂર્વ ભાગમાં થઈ, ઉત્તરસાષ્ટી પેટામાંથી કલ્યાણ તાલુકામાં ગયેલો છે, તેનાં કુર્લા, ઘાટકોપર, વિકરોલી, ભાંડુપ, અને સુલુંદ સ્ટેશનો છે. એ સિવાય અંધેરીથી કુર્લા પર થઈ તુર્બેની ખાડી સુધી એક નાની રેલ્વેનો ફાંટો છે. બળદગાડીના રસ્તા-પહેલો આગ્રોડ-એ મુંબઈથી નીકળી આ તાલુકાનાં કુર્લા, ઘાટકોપર, વિકરોલી અને ભાંડુપ પર થઈ થાણા જાય છે. એનો એક ફાંટો કુર્લાથી નીકળી ચેંખૂર પર થઈ માહુલ સુધી ગયેલો છે. બીજો ઘોડખંદરોડ-આ રસ્તો મુંબઈથી નીકળી વાંદરા, અંધેરી, ગોરેગામ, માલાડ અને ભાંડીવલીપર થઈ ઘોડખંદર સુધી ગયેલો છે. એનો એક ફાંટો અંધેરીથી વેસાવા સુધી અને પૂર્વમાં મરોળ સુધી ગયેલો છે. બીજો ફાંટો માલાડથી માલવણી પર થઈ મનોરી સુધી ગયેલો છે. ત્રીજો ફાંટો ભોરીવલીથી એકશ્વર પર થઈ ગોરાઈ સુધી ગયેલો છે. આ સિવાય થાણાની ખાડી અને બીજી નાની નાની ખાડીઓ આ તાલુકામાં હોવાથી વેપારની સગવડ સારી છે.

તળાવ:—વિહાર અને તુલસી જો બે તળાવો આ તાલુકામાં છે, તેનું પાણી નળવડે મુંબઈ લઈ જવામાં આવેલું છે.

મોટાં બામો અને પ્રસિદ્ધ ઠેકાણાં:—વાંદરા-એ તાલુકાનું મુખ્ય ઠેકાણું છે. અહીં મામલતદાર, કોમ્પે-સબર્જન ડિસ્ટ્રીક્ટ કલેક્ટર, પ્રાંત, ફોજદારી શુનાનો ચુકાદો આપનાર રેસીડેન્સી માલસ્ટ્રેટ કોમની કચેરીઓ છે. અહીંનો કારભાર મ્યુનિસિપાલિટિ ચલાવે છે. અહીંની મ્યુનિસિપાલિટિએ પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત કરેલું છે. અહીંની હવા સારી હોવાથી ઘણા યુરોપીયન લોકો અહીંયાં રહે છે. શહેરમાં પાણીના નળ છે. અને સરકારી દવાખાનું છે. અંધેરી-અહીં કલમળી કેરીનું ઉત્પન્ન સારું છે. મુન્સફ કોર્ટ અને એક સરકારી દવાખાનું છે. ઇસ્માઇલ કોલેજ છે. પાણીના નળ છે માલોડ-અહીં એક ખાનગી અંગ્રેજી નિશાળ છે. સોમવારે બજાર ભરાય છે. બોરીવલી-અહીં મંગળવારે બજાર ભરાય છે. અહીંથી પૂર્વમાં ચાર માઈલ ઉપર કાનેરીના ડુંગરમાં કોરી કાઢેલી ગુફા બેવા જેવી છે. કાંદીવલી:—એ રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. અહીં એક ગૌશાળા છે. નજીકમાં એક માઇલ ઉપર ચોયસરમાં બુધવારે બજાર ભરાય છે. મનોદી:—એ બંદર છે. અહીં ક્રિશ્ચિયન લોકો માટે લોકલબોર્ડની પ્રાયમરિ ઇંગ્લીશ ટીચીંગ સ્કૂલ છે. કુર્લા-અહીં મ્યુનિસિપાલિટિ, છે, અને કાપડ વણવાની બે મોટી મીલો છે. શનિવારે ઠાણું બજાર ભરાય છે. એ'બૂર-અહીં પાંજરાપોળ છે.

પોસ્ટનાં ઠેકાણાં:—વાંઠરા, કુલો, ચેંખૂર, તુર્કે, સાંતાકુઝ, વિલેપારલે, અંધેરી, માલાડ, ભારીવત્રી, ગોરાઈ, મનોરી, વેસાવે, મરોળ, માલવણી અને ઘાટકોપર.

૭-કલ્યાણ તાલુકો.

કુદરતી રચના:—આ તાલુકાનો આકાર સાધારણ ત્રિકોણ છે. દક્ષિણ અને પશ્ચિમ ભાગ થોડો ડુંગરાળ છે, બાકીનો સર્વ પ્રદેશ સપાટ છે.

ડુંગરો અને નદીઓ:—પૂર્વમાં ખદલાપુર પાસે મૂળગામનો ડુંગર છે. એના ઉપર ખંડોબાનું દેવળ છે. દક્ષિણમાં મલગઢ નામનો ડુંગર છે. નદીઓ—મધ્ય-ભાગમાં ઉદહાસ નદી ઉત્તર તરફ વહી ભાતસા નદીને મળે છે. કાળુ-ધશાન ભાગમાંથી વહી ભાતસા નદીને મળે છે. ભાતસા—આ તાલુકાની ઉત્તર હદ ઉપરથી વહી કલ્યાણની ખાડીને મળે છે.

વેપારના માર્ગો:—જી. આર્થ. પી. રેલ્વે મુંબઈથી નીકળી સાપ્ટી તાલુકામાં થઈ, આ તાલુકામાં મુંબ્રા, દિવા અને ડોંબીવત્રી સ્ટેશનોએથી કલ્યાણ સુધી આવ્યા પછી તેના બે ફાંટા થાય છે. એક દક્ષિણ તરફ પ્રુના ગયલો છે, તેનાં અંખરનાથ, ખદલાપુર અને વાંગણી સ્ટેશનો આ તાલુકામાં છે. બીજો ફાંટો ઉત્તર તરફ શહાપુર તાલુકામાં થઈ નાશીક તરફ ગયેલો છે. તેનાં ટિટવાળે અને ખડવલી સ્ટેશનો આ તાલુકામાં છે. બળદ ગાડીના રસ્તા—એક રસ્તો થાણાથી નીકળી આ તાલુકાના મુંબ્રા, કોસે, શીળ

અને હહીસર ગામો પર થઇ ઠેલાળા જિલ્લામાં ગએલો છે. બીજો દિવા સ્ટેશનેથી મલંગઠ તરફ ગએલો છે. ત્રીજો કલ્યાણથી નીકળી કાંબે, રાયતે અને આપસાઇ ગામો પર થઇ મુરખાડ તાલુકામાં ગએલો છે, એનો એક ફાંટો કલ્યાણ સ્ટેશનથી નિળજે અને ગોટેઘર ગામો પર થઇ ઠેલાળા જિલ્લામાં જનારી સડકને મેળવેલો છે. ચોથો કલ્યાણથી શહાર, વઢોળ અને અંબરનાથ પર થઇ બહલાપુર સુધી ગએલો છે. જળમાર્ગ—કલ્યાણની ખાડીમાંથી થાણા, મુંબઈ વગેરે ઠેકાણે વહાણો લઇ જવાય છે.

મોટાં ગામો અને પ્રસિદ્ધ ઠેકાણાં:—કલ્યાણ—એ તાલુકાનું મુખ્ય ઠેકાણું છે. અહીં મ્યુનિસિપાલિટી છે. એ રેલવેનું જંકશન છે. ખાડીને કાંઠે આવેલું હોવાથી ઉત્તમ બંદર છે. અહીં સરકારી ડવાખાનું, મામલતદાર કચેરી અને મુન્સફ કોર્ટ છે. દુર્ગાડી નામનો કિલ્લો છે. અને ચોખાની મીલો છે. અહીં રામમારૂતી સાધુની સમાધી છે, ત્યાં બાદરવા વદ નોમો ઓછવ થાય છે. **અંબરનાથ:**—એ રેલવેનું સ્ટેશન છે. અહીંના ડુંગરમાં શંકરનું સ્વયંભૂસ્થાન છે, ત્યાં મહાશિવરાત્રિ ઉપર ભત્રા ભરાય છે. એક દિવાસળી બનાવવાનું કારખાનું છે. મલંગઠ—દક્ષિણ બાબુએ ઉંચો ડુંગર છે, તે પર ભોવામલંગ નામના મુસલમાન સાધુની કબર છે. ત્યાં મહા સુદ પૂનેમે મોટો ઝોરસ ભરાય છે, એને ઘણા હિંદુઓ પણ બને છે. **ટિટવાળા:**—એ નાશીક તરફ જનારી રેલવેનું સ્ટેશન છે. અહીં ગણપતિનું પ્રખ્યાત સ્થાન છે, ત્યાં દરેક સંકળિતજનો

તીર્થપ્રસાદ થાય છે. વેણુગાંવકર ખાવાની સમાધી છે ત્યાં માગશર શૂદ્ર ચોરો જોત્તર થાય છે. અહીં ચોખાની મીઠો અને ઇંટનાં કારખાનાં છે. લાકડાંનો પણ મોટો વેપાર ચાલે છે.

ખીજાં ગામો:—ઘોટસઘ, માંડે, ખડવલી, ખાપસઘ, કુળેગામ, કુળગામ, કાશગામ, શિજ, દહીસર વગેરે.

ચોરટનાં ઠેકાણાં:—કલ્યાણ, ખડલાપુર, વાંગણી અને ટિટવાળા.

૮-ભિવડી તાલુકો.

કુદરતી રચના:—આ તાલુકાનો આકાર લંબગોળ છે. પશ્ચિમ, ઉત્તર અને પૂર્વ ભાગ ડુંગરાળ છે, મધ્ય અને દક્ષિણ ભાગ નીચો અને સપાટ છે. આ ભાગમાં ઉંચા ભાગ તરફથી પાણી અને ખાતર જેવાંઈ આવતાં હોવાને લીધે એ ભાગ ખેતીને લાયક છે. પશ્ચિમ ભાગ ડુંગરાળ અને હવા રોગીષ્ટ હોવાથી એ ભાગમાં વસ્તી જોછી છે.

ડુંગરો અને નદીઓ:—વાયવ્ય ખુણા તરફ એક મોટી ડુંગરની હાર છે. તેમાં ઘાહારીનો ડુંગર પ્રખ્યાત છે. આ ડુંગરમાં ગોતારા નામનો ડુંગરો કિલ્લો છે. નદીઓ-તાનસા-ચહાપુર તાલુકામાંથી નીકળી આ તાલુકાની ઉત્તર હદ પર થઈ વસંધ તાલુકામાં ભાતાણની ખાડીને મળે છે. ભાતસા-એ ચહાપુર તાલુકામાંથી આ તાલુકાના દક્ષિણ ભાગમાં થઈ કલ્યાણની ખાડીને મળે છે. એ સિવાય કામવડી અને વાછા એ બે નાની નદીઓ છે.

વેપારના માર્ગો:—આ તાલુકામાં રેલ્વે નથી ભળદ ગાડીના રસ્તા:—આગ્રારોડ-મુંબઈથી નીકળી શાણપર થઈ આ તાલુકાના કાલેર, ભિંવડી, નિજમપુર, અને મિનાર ગામો પર થઈ શહાપુર તાલુકામાં ગએલો છે. એનો એક ફાંટો ભિંવડીથી નીકળી સેલાર, કવાડ, અનગામ મહાપોલી અને અંબાડી ગામો પર થઈ વાડા સુધી ગએલો છે. બીજો ફાંટો ભિંવડીથી કલ્યાણ સ્ટેશન સુધી ગયલો છે. જળમાર્ગ-ભિંવડીની ખાડીમાં વેપારી વહાણોની આવબ આવે છે.

મોટાં ગામો અને પ્રસિદ્ધ ઠેકાણાં:—ભવડી-એ તાલુકાનું મુખ્ય ઠેકાણું છે. અહીં મામલતદાર કચેરી, મુન્સિફ કોર્ટ અને સરકારી હવાખાનું છે. અહીં મ્યુનિસિપાલિટિ છે. ઠોરોની પાંજરાપોળ છે. હાથશાળ ઉપર લુગડાં વણાય છે. અહીં ચોખાની મીલો છે. પાસે ખાડી આવેલી હોવાથી એ માર્ગે મુંબઈ અને બીજા પ્રદેશો જોડે વેપાર ચારો ચાલે છે. અહીં મુસલમાનની વસ્તી વધારે છે. પાણીને માટે નળની વ્યવસ્થા છે. નિજમપુર-આ ગામમાં મુસલમાનની વસ્તી વધારે છે. અને એ ભિંવડી મ્યુનિસિપાલિટિની હદમાં છે. કવાડ-અહીં સખારામ બાવા કેતકરની સમાધી છે, ત્યાં માગશર શહ પુનેમે જત્રા ભરાય છે. પડથે-એ પહેલાં મહાલનું મુખ્ય ઠેકાણું હતું. અહીં સારી ખાડી ખાંધવાનાં કારખાનાં છે. બુધવારે બજાર ભરાય છે. વજ્રેશરી-અહીંના ડુંગરમાં વજ્રાબાઈ દેવીનું મંદિર છે,

તેની પાસે ગણેશપુરી અને આઠલોલીમાં ઉનાપાણીનાં કુંડ
જોવા લાયક છે. અહીં ચૈત્રવદ અમાસને દિવસે જાત્રા ભરાય છે.

ખીજાં ગામો:—ખારખાંવ, કથેળી, દુધાડ, દિવારી,
લાપખુદુક, ખાલીંગ ખોરિવલી, ડાહુળે વગેરે.

પોસ્ટનાં ઠેકાણાં:—ભિંવડી. પડદે અને અનગામ.

૯. શાહપુર તાલુકો.

કુહરતી રચના:—આ તાલુકાનો આકાર સાધારણ
વર્તુળ છે. આ તાલુકો તદન ડુંગરાળ અને ઘાટા જંગલ-
વાળો છે. દક્ષિણ તરફનો થોડો ભાગ અને નૈરૂપ્ય તરફનો
ખૂણો કંઈક ખુલ્લો છે. પૂર્વે સહ્યાદ્રિ પર્વત હોવાથી આ
પ્રદેશ પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ ઉંચો ઉંચો થતો ગયેલો છે.

ડુંગરો અને નદીઓ:—આખો તાલુકો ડુંગરાળ
છે. પશ્ચિમે માહુલીનો ઉંચો ડુંગર છે, અને તે ઉપર
કિલ્લો છે. પૂર્વે સહ્યાદ્રિ છે અને તેમાંથી નાશીક જિલ્લા
તરફ જવા માટે થળઘાટ અને પિંપરીઘાટ નામના જો
રસ્તા છે. અગ્નિ ખૂણામાં આજી પર્વત નામનો ઉંચો
ડુંગર છે. નદીઓ—વૈતરણા—એ નાશીક જિલ્લામાંથી
આવીને આ તાલુકાની ઉત્તર હદ પરથી આગળ વહે છે.
તાનસા—એ આ તાલુકાના ઉત્તર ભાગમાંથી નીકળી ભિંવડી
અને વાડા પેટામાં થઈ હાંતીવરેની ખાડીને મળે છે.
અથઈ પાસે આ નદીને ઘેરીને મોટું તળાવ બાંધેલું છે.
ભાતસા—એ આ તાલુકાના મધ્ય ભાગમાંથી નીકળી ભિંવડી

અને કલ્યાણ તાલુકાની હદમાં થઈ કલ્યાણની ખાડીને મળે છે. કાળુ-એ આ તાલુકાની દક્ષિણ હદ પર થઈ કલ્યાણની ખાડીને મળે છે, એને શાઈ અને કાનવી એ બે નદીઓ મળે છે. આ સર્વ પ્રદેશ ઢાળ પડતો હોવાથી ઉનાળામાં નદીઓનું પાણી જલદી સુકાઈ જાય છે, અને પાણીની તાણ પડે છે.

વેપારના માર્ગો:—જી. આઈ. પી. રેલ્વે આ તાલુકામાંથી નાશીક તરફ જાય છે, તેનાં વાશીંદ, આસનગામ, આટગામ, ખર્ડી, અને કસારા સ્ટેશનો છે. બળદગાડીના રસ્તા-મુંબઈથી આવતો આગ્રા-રોડ આ તાલુકાના વાશીંદ, ખાતીવલી, આસનગામ, શહાપુર, આટગામ, ખર્ડી અને કસારા ગામોપર થઈ થળઘાટમાંથી નાશીક તરફ જાય છે. એનો એક ફાંટો શહાપુરથી નીકળી સાપગામ, કુણે અને કિન્હવલી ગામો પર થઈ મુરબાડ તાલુકામાં જાય છે. બીજો ફાંટો આટગામ સ્ટેશનથી નીકળી તાનસા તળાવ તરફ જાય છે. આ તાલુકામાં ખાડી અને સમુદ્ર કિનારો ન હોવાથી જળમાર્ગની સગવડ નથી.

મોટાં ગામો અને પ્રસિદ્ધ ઠેકાણાં:—શહાપુર-એ તાલુકાનું મુખ્ય ઠેકાણું છે. અહીં મામલતદાર કચેરી અને સરકારી હવાખાનું છે. ચોખાની છ, સાત મીલો છે. અહીં ગંગાનું પવિત્ર ઠેકાણું હોવાથી ફાગણ ચૂદ પૂનેમે અને મહાશિવરાત્રિ ઉપર જાત્રા ભરાય છે. આસનગામ-એ રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. અહીં ઈમારતી લાકડાં અને કોલસાનો

વેપાર સારો ચાલે છે. હિન્દુસ્તાની-એ પહેલાં માહાલનું
 સુખ્ય ઠેકાણું હતું. બુધવારે બજાર ભરાય છે. વાંશિદ-એ
 રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. અહીં ઇમારતી લાકડાં અને કાલસાનો
 વેપાર સારો ચાલે છે. સાહુલી-આ પહેલાં ઘાડી વસ્તીનાથું
 નામ હતું, પણ હાલમાં અહીંની સર્વ વસ્તી ચંદાપુરમાં
 આવી વસેલી છે. ખડી-એ રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. અહીં
 ઇમારતી લાકડાનો વેપાર સારો ચાલે છે. અહીં ચરકારી
 ક્રાકાસ્ટ બેટીંગ સ્કૂલ છે. રવિવારે બજાર ભરાય છે.
 ઉસારા-એ રેલ્વે સ્ટેશન છે. અહીંના ચળછટમાંથી કોચી
 કાટેલી રેલ્વે (બેગલાં) બેવા બેબી છે.

ખીબાં ગામો:—બિરવાડી, લેનાડ, ડાળખાંબ, ગુડે,
 સોગામ, વિહિગામ, ટેલુડી વગેરે.

૧૦-મુરખાડ તાલુકો.

કુદરતી રચના:—આ તાલુકો મળેા ખરો ડુંગરાળ
 છે. દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ સહ્યાદ્રિ હોવાથી તે તરફ આ
 પ્રદેશ ઉંચો ઉંચો થતો ગયેલો છે. એને લીધે ખાણીનું
 વહેણ પશ્ચિમ અને વાયવ્ય ખૂણા તરફ છે. આ તાલુકામાં
 જંગલ પુષ્કળ છે. પશ્ચિમ બાજુનો પીઠો ભાગ ખુલ્લો છે.

ડુંગરો અને નદીઓ:—પૂર્વે સહ્યાદ્રિ આવેલો છે.
 તેમાં માલશેજઘાટ અને તાણેઘાટ અસિદ્ધ છે. દક્ષિણે
 ચોરખાટ નામનો ડુંગર છે. નદીઓ-કાળુ એ આ તાલુ-
 કાની ક્ષેત્રમાંથી વહી કલ્યાણગુની ખાડીને મળે છે. એને સાર્થ

અને હોયફોડી નામની નદીઓ મળે છે. સુરખાડી-એ આ તાલુકામાંથી નીકળી કલ્યાણ તાલુકામાં ઉલ્હાસ નદીને મળે છે. પ્રદેશ કુંભરાજ અને ઢાળ પ્રડતો હોવાથી ઉનાળામાં નદીનું પાણી સુકાઈ જઈ પાણીની તાણ પડે છે.

વેપારના માર્ગો:—આ તાલુકામાં રેલ્વે નથી. બળદગાડીના રસ્તા:—કલ્યાણ તરફથી આવેલો રસ્તો આ તાલુકાનાં માળસે, સુરખાડ, શીવલે, નાગામ અને તળવલી ગામોપર થઈ માલશેજઘાટમાંથી અહમદનગર જિલ્લા તરફ જાય છે.

મોટાં ગામો અને પ્રસિદ્ધ ઠેકાણાં:—સુરખાડ-એ તાલુકાનું મુખ્ય ઠેકાણું છે. અહીં આમલતદાર કચેરી અને મુન્સિફ કોર્ટ છે. ગામમાં પાણીના નળો છે. મહત્ત્વા અહીં પોષ શુદ્ધ પુનેમી મોટી બત્રા બરાય છે. તેમાં ઠારનો બબર મળે. મોટો હોય છે.

બીજાં ગામો:—દહિંસર, ન્હાવે, બાંબુડે, કળલે, ધસઈ, આનવળે, સરજગામ, શિવલે, કાસગામ, ચિરોશી, ન્યાહાડી વગેરે.

પોસ્ટનાં ઠેકાણાં:—સુરખાડ અને ધસઈ.

ભાગ ચોથો.

રાજ્ય વ્યવસ્થા.

રેવન્યુ ખાતું:—જિલ્લાના મુખ્ય અધિકારી કલેક્ટર સાહેબ છે. તેમની ઓફિસ થાણામાં છે. કામની વ્યવસ્થાને માટે આ જિલ્લાના ડાહ્યાણું, વસઈ, સાબી, ભિંવડી અને કલ્યાણ એ પાંચ પ્રાંત કરેલા છે. તે ઉપર આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર અને ડેપુટી કલેક્ટર હોય છે, અને તેમના હાથ નીચે દરેક તાલુકામાં મામલતદાર અને પેટામાં મહાલકરી હોય છે. તેઓ પોતપોતાની હદનાં વસુલની વ્યવસ્થા કરે છે, અને ફાજદારી ગુનાનો ન્યાય કરે છે. એ સિવાય થાણામાં હજુર ડેપુટી કલેક્ટર નામે અધિકારી છે, તે જિલ્લાની તીજેરીની વ્યવસ્થા અને શહેરના ફાજદારી ગુનાનો ન્યાય કરે છે.

ન્યાય ખાતું:—આ ખાતાના મુખ્ય અધિકારી ડિસ્ટ્રીક્ટ જજ સાહેબ છે. એમની કોર્ટ થાણામાં છે. એમના તાબામાં ડાહ્યાણું, અંધેરી, સાબી, ભિંવડી, કલ્યાણ અને મુરબાડની કોર્ટોના સબજજ (મુન્સફ) છે. ડિસ્ટ્રીક્ટ જજ સાહેબની કોર્ટમાં મોટા ગુનાની તપાસ, મુન્સફેએ આપેલા ફિવાની ચુકાદાની અપીલ અને મુન્સફના અધિકાર કરતાં વધારે રકમના હાવાનું કામ ચાલે છે.

પોલીસ ખાતું:—આ ખાતાના મુખ્ય અધિકારી ડિસ્ટ્રીક્ટ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ ઓફ પોલીસ છે. એમની ઓફિસ

થાણામાં છે. એમના હાથ નીચે આસિસ્ટન્ટ મુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ અને સબ ઈન્સ્પેક્ટર (ફાઇનલર) હોય છે. તેઓ લોકોની માલમત્તા અને જિંદગીનું રક્ષણ કરવાનું, જિલ્લામાં બધે સુલેહસાંતિ રાખવાનું, ગુનેગારોની તપાસ કરવાનું અને તેઓને પકડી ન્યાયાધીશ આગળ ઉભા કરવાનું કામ કરે છે.

આરોગ્ય ખાતું:—આ ખાતાના મુખ્ય અધિકારી સિવિલ સર્જન સાહેબ છે, તેઓ થાણામાં રહે છે, અને સર્વ મ્યુનિસિપાલિટિ તથા લોકલબોર્ડનાં દવાખાનાં ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ કરે છે. દવાખાનાના ડોક્ટરને આસિસ્ટન્ટ સર્જન કહે છે. બધાં સરકારી દવાખાનામાં બરોબ લોકોને મફત દવા આપવામાં આવે છે.

એંજિનીયર ખાતું:—આ ખાતાના મુખ્ય અધિકારી એક્ઝિક્યુટીવ એંજિનીયર સાહેબ છે, એમની ઓફિસ થાણામાં છે; અને એમના હાથ નીચે સબ ડિવિઝનલ ઓફિસર અને એવરસીયર હોય છે. તેમની દેખરેખ તળે સરકારી ઈમારતો, સડકો, પૂલો, ધર્મશાળા વગેરે નવાં બાંધવાનું અને જુનાંને રિપેર કરવાનું કામ ચાલે છે.

મ્યુનિસિપાલિટિ:—ચહેરના લોકો પાસેથી ધરવેશ, જગાત વગેરે કરો વસુલ કરીને તે પૈસામાંથી ચહેરની સ્વચ્છતા, આરોગ્ય, દિવાળત્તી, શિક્ષણ વગેરેનું કામ કરનારી કમિટીને મ્યુનિસિપાલિટિ કહે છે. થાણા જિલ્લામાં એવી છ મ્યુનિસિપાલિટિઓ છે.

લોહકલ બોર્ડ:—જમીનનું મહેસુલ વસુલ કરતી વખતે તેની સાથે જ લોહકલકાં નામનો એક કર લોહકલ લેઈ પાસેથી વસુલ કરવામાં આવે છે. તે પૈસામાંથી રસ્તા, ધર્મશાળા, કુવા, હવાખાનાં, અને પ્રાથમિક શિક્ષણની નિશાળો વગેરે સાવજનિક હિતનાં કામો કરનારો કમિટિને લોહકલ બોર્ડ કહે છે. જિલ્લાનું જિલ્લા લોહકલબોર્ડ અને તાલુકાનું તાલુકા લોહકલબોર્ડ કહેવાય છે, અને તેના અધિકારી પ્રેસિડેન્ટ અને વાઇસપ્રેસિડેન્ટ હોય છે, દર વર્ષે તાલુકા બોર્ડને જિલ્લાબોર્ડ તરફથી જરૂર પ્રમાણે પૈસા મળે છે.

શિક્ષણ ખાતું:—જિલ્લાની પ્રાથમિક નિશાળોના મુખ્ય અધિકારી ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ હોય છે, તેમની ઓફિસ થાણામાં છે. પરંતુ હાલમાં જો જિલ્લાનું શિક્ષણખાતું સને ૧૯૨૩ના પ્રાયમરિ એજ્યુકેશન એક્ટની રૂએ જિલ્લાબોર્ડને સોંપવામાં આવેલું છે. તે પોતાનું બુલ્ડ રફલબોર્ડ સ્થાપીને તેમની મારફત એડમિનિસ્ટ્રેટીવ ઓફીસર અને સુપરવાઇઝરો નીમી, જિલ્લાની બધી પ્રાથમિક નિશાળો ચલાવે છે.

જળદાર સંસ્થાન.

મર્યાદા:—જળદાર સંસ્થાનના ત્રણ જુદા જુદા ભાગો છે. તેમાંના ઈ નાના ભાગો ડાહાણું તાલુકામાં આવેલા છે. ત્રીજો ભાગ મોટો છે તેની સીમા:—ઉત્તરે ડાહાણું તાલુકો

અર્ધે મોખાડા પેટા, પૂર્વે મોખાડા પેટા, દક્ષિણે વાડા પેટા અને પશ્ચિમે પાલધર અને ડાહાણું તાલુકો છે.

સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ:—આ સંસ્થાનનો મૂળ પુરુષ જ્ઞાણા મુકથે નામે મહારાજેવ કોળી જાતિનો માણુષ હતો. તે મોગલ આદલાના વખતમાં આ પ્રાંત સાચવીને રહેલો હતો, એને એક ફકીર 'તું આગળ રાજ થશે' એવો આશીર્વાદ આપ્યો હતો, તે પ્રમાણે તે આ પ્રાંતમાં રાજ થયો. તે ફકીરની દરગા હાલ જબહારમાં છે. તેને અહીંના રાજાઓ કુખદેવતા પ્રમાણે ભજે છે, અને તેનો એરસ ભરે છે તથા પોતાના નામની આગળ શહા એવી મુદ્રા-માન પદ્ધતિની અટક ભેડે છે.

પેદાશ અને વસ્તી:—આ સંસ્થાનની વાર્ષિક પેદાશ મુમારે પોણા બે લાખ રૂપીઆની છે, અને વસ્તી મુમારે પચાસ હજાર માણસની છે.

કુદરતી રચના:—આ સંસ્થાન ઉંચાઈ પર આવેલું છે. એનો દક્ષિણ ભાગ સપાટ છે, અને ખાકીનો ભાગ ઉંચા ઉંચા ડુંગરોવાળો, ખડકોવાળો અને ઘાડા જંગલવાળો છે. ઉત્તરભાગ ઘણુંખસે પહોર છે, અને તે ભાગમાં વસ્તી જુદા છે.

ડુંગરો અને નદીઓ:—આખા સંસ્થાનમાં સદાંદ્રિ પર્વતના પ્રાંટાઓ ફેલાયેલા છે, તેમાં એકનો ડુંગર, આંખમે ડુંગર, કોડસમે ડુંગર એવાં તે તે ગામો ઉપરથી

ડુંગરનાં નામે પડેલાં છે. નદીઓ—વાપ, પિંબળ, દેહલ અને સૂર્ય નદી.

હવામાન:—આ સંસ્થાન ફરિઆની સપાટીથી ઉંચું હોવાને લીધે થાણા જિલ્લા કરતાં હવા ઠંડી છે. સદ્યાંદ્રિ પાસે આવેલો હોવાથી વરસાદ પુષ્કળ પડે છે. ઉનાળામાં હવા સારી હોય છે. ઉંચાણવાળા ભાગમાં ઉનાળામાં સખત તાપ લાગતો નથી, પરંતુ નીચાણવાળા ભાગમાં ઉનાળામાં સખત તાપ લાગે છે.

રાજકીય વિભાગ:—રાજ્ય વ્યવસ્થા માટે આ સંસ્થાનના ગંભડ, કર્યાતહવેલી, અને મલ્લવાડા એ ત્રણ મહાલ પાડેલા છે.

મુખ્ય પાક અને ખીજ પેદાશ:—ગંભડ અને મલ્લવાડા મહાલની જમીન સારી હોવાથી એ ભાગમાં ભાત, નાગલી, વરી, તુવર, ચણા વગેરે અનાજ પાકે છે, કર્યાતહવેલી મહાલની જમીન ખડકાળ હોવાથી એ ભાગમાં પાક સારો થતો નથી. ફક્ત નાગલી અને વરી પાકે છે. આ સંસ્થાનમાં જંગલની પેદાશ સારી છે. આ રાજ્યમાં ખેરનાં લાકડાંમાંથી પાનમાં ખાવાનો કાથો બનાવવાની બહીઓ છે. કાથો બનાવનારા લોકોની કાતકરી નામે એક જાત છે.

વસ્તી:—આ સંસ્થાનમાં કોળી, વાપલી, ઠાકૂર, કાતકરી વગેરે અમલ્ય જંગલી લોકોની વસ્તી છે. એ સિવાય નોકરી અને વેપાર રોજગારને માટે જઈ રહેલા પ્રાદેશી, વાણીયા,

મારવાડી, મુસલમાન વગેરે દોકાની પણ હાલ થોડી થોડી વસ્તી થયેલી છે.

વેપારના માર્ગો:—એક રસ્તો જંહારથી ઠાહાણ તરફ ગયેલો છે. બીજો ચાખાડાથી નાશીક તરફ ગયેલો છે. ત્રીજો મલવાડાથી ચહાપુર તાલુકામાં અને ચાચો દક્ષિણ બાજુ વાડા તરફ ગયેલો છે.

મોટાં ગામો અને પ્રસિદ્ધ ઠેકાણાં:—જંહાર-એ રાજધાનીનું શહેર છે. અહીં રાજવાડો, દવાખાનું, પોસ્ટ-ઓફિસ અને મુસલમાન મંદિરો હરગા છે. મલવાડા-અહીં એક રાજવાડો અને પોસ્ટ-ઓફિસ છે. લોપદગઢ-અહીં એક કિલ્લો છે. એ સિવાય ગંજડ, કુદાન, આલોંડે વગેરે ગામો છે.

રાજ્યવ્યવસ્થા:—આખા સંસ્થાનનો રાજકારભાર ચલાવવા માટે એક કારભારી નીમેલા છે. એ સિવાય ત્રણ મહાલ ઉપર ત્રણ મહાલકરી છે, તે આખા સંસ્થાનની તપાસ રાખે છે. થાણા જિલ્લાના કલેક્ટર આ સંસ્થાનના પોલિટિકલ એજન્ટ છે. આ સંસ્થાનમાં પાછળ પડતી જાતના દોકાનાં શિક્ષણને માટે સારી સગવડ કરેલી છે.

વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી બાબતો.

નદી:—પાણી નીચી જગા તરફ હળે એ એનો કુદરતી શુભ છે. માટે નદી જે પ્રદેશમાં વહેતી હોય, તે પ્રદેશ નદીનાં વહેણ તરફ નીચો હોય છે. વધારે નીચાણ-

વાળા પ્રદેશની નદીઓ જલદી સુકાઈ જાય છે. નદીની ઉપયોગ—(૧) માણસોને અને જનાવરોને પીવાને તથા ધેખાને પાણી મળે છે. (૨) મેદાનાં ખાંડ ખાંધીને નહેર કાઢી તે પાણીથી ખેતી થઈ શકે છે. (૩) નદીનું પાણી સાથે કચરોપુત્રો તથા અન્ય તે નદી કાંઠાના પ્રદેશમાં ઠરે છે, તેથી તે પ્રદેશ ખેતીને માટે ફળદ્રુપ જને છે. (૪) પ્રવાહ શાંત હોય તો વહાણો અને હોડીઓમાં બેસી મુસાફરી કરી શકાય છે અને વેપારની સગવડ થાય છે.

સમુદ્રકિનારો તથા ખાડી:— જાને લીધે મુસાફરી તથા વેપારને બીજાં સાધનો કરતાં ખર્ચ ઓછો થાય છે, માટે સમુદ્રકિનારો અને ખાડીઓ વધારે હોય એ સાફ. એને લીધે દેશની હાલત ચઢે છે, અને એજ કારણથી મોટાં મોટાં શહેરો સમુદ્ર નજી કે ખાડીને કિનારેજ વસેલાં હોય છે.

ડુંગર તથા પર્વત:— જાને લીધે વરસાદ વેરાઈ છે, માટે ડુંગરોવાળા પ્રદેશમાં વધારે વરસાદ પડે છે, જંગલો લીધે ઘાસ, વનસ્પતિ, બાળવાનાં અને ઘર બાંધવાનાં લાકડાં મળે છે. ડુંગરાળ પ્રદેશના લોકો સાદા અને મજબુત હોય છે. પરંતુ પાક, રસ્તાઓ અને વેપારને માટે આવા પ્રદેશ સૌંદર્ય નથી. ડુંગરની જમીન પત્થરવાળી હોવાથી તે ખેતીને માટે નિરૂપયોગી છે, માટે વધારે ભાગ ડુંગરાળ હોય એ સાફ નહિ.

હવામાન:—સમુદ્રકિનારાની, ચારેગમથી ખુલ્લી, સપાટ અને ઉંચ પ્રદેશની હવા આધારભૂતપણે નિશાળી હોય છે. ડુંગરાળ, ખીચોખીચ ઝાડોવાળા, પાણીવાળા અને ચારેગમ ડુંગરોવાળા પ્રદેશની હવા શીઘ્ર હોય છે. ઉંચ પ્રદેશની હવા ઠંડી અને નીચા પ્રદેશની હવા ગરમ હોય છે.

પાક:—જે પ્રદેશમાં વરસાદ વધારે પડતો હોય અને જમીન સપાટ હોય, તે પ્રદેશમાં ભાત પુષ્કળ પાકે છે. ડુંગરાળ, ખડકાળ અને ઢાળવાળા પ્રદેશમાં નાગલી, વડી, અને ઠંઠરા પાકે છે. નીચા પ્રદેશમાં તથા નદી કિનારે ભર્યા ચોમાસું પુરું થયા પછી પણ જમીનમાં ઘણા દિવસ સુધી બિનાશ રહે છે, એવા પ્રદેશમાં અણા, વટાણા, વાલ, તુવર, અડદ વગેરે અનાજ પાકે છે. નરમ અને સુકી જમીનમાં કાંદા, બટાટા, કંદ વગેરે થાય છે. નાજિયેર સમુદ્રકિનારાના પ્રદેશમાં થાય છે.

વસ્તી:—જે પ્રદેશમાં હવાપાણી સારાં, જવા આવવાના માર્ગની સગવડ અને પ્રદેશ ફળદ્રુપ હોય છે; એવા પ્રદેશમાં વસ્તી ઘાડી હોય છે અને એવા ભાગમાં મોટાં શહેરો અને ગામો વસે છે, ડુંગરાળ પ્રદેશમાં એકેઢરે વસ્તી ઓછી હોય છે, એવા પ્રદેશમાં ઘણાંભાગે જંગલી અભણ લોકોનીજ વસ્તી હોય છે.

વ્યાખ્યા.

૧-જે બાજુએ સૂર્ય હોય છે તેને ઉગમણી કે પૂર્વ દિશા કહે છે.

૨-જે બાજુએ સૂર્ય આથમી છે તેને આથમણિ કે પશ્ચિમ દિશા કહે છે.

૩-પૂર્વ દિશા તરફ માં રાખી ઉભા રહીએ, તો ડાબા હાથ તરફ જે દિશા આવે તેને ઉત્તર અને જમણા હાથ તરફ જે આવે તેને દક્ષિણ દિશા કહે છે.

૪-ઉત્તર અને પૂર્વ વચ્ચેનો ઈશાન ખૂણો, પૂર્વ અને દક્ષિણ વચ્ચેનો અગ્નિ ખૂણો, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ વચ્ચેનો નૈરૂત્ય ખૂણો અને પશ્ચિમ અને ઉત્તર વચ્ચેનો વાયવ્ય ખૂણો.

૫-ધણા ગામો મળીને થએલો હોય, અને જેનો ઉપરી મામલતદાર હોય છે તેને તાલુકો કહે છે.

૬-તાલુકો મોટો હોય તો તેમાંથી થોડાં ગામોના એક જુદો ભાગ બનાવી તેના ઉપર ઉપરી મહાલકરી હોય છે, તેને પેટો અથવા પેટામહાલ કહે છે.

૭-આઠ, દશ તાલુકા મળીને થએલો હોય અને જેનો ઉપરી કલેક્ટર હોય છે તેને જિલ્લો કહે છે.

૮ -નાનું રાજ્ય સ્વતંત્ર રાજના તાબામાં હોય છે અને જેના ઉપર સરકારની દેખરેખ હોય છે, એવાં નાનાં રાજ્યને સંસ્થાન કહે છે.

૯-જમીન ઉપર જે મોટા ટેકરા હોય છે તેને ડુંગર કહે છે.

૧૦-ડુંગર ઘણો ઉંચો અને લાંબો પથરાયેલો હોય તેને પર્વત કહે છે.

૧૧-ડુંગર તથા પર્વતમાંથી જવા આવવા માટે રસ્તો કરેલો હોય તેને ઘાટ કહે છે.

૧૨-શત્રુથી ખચવા માટે ચારે બાજુએ મજબુત કોટ બાંધીને બંદોબસ્ત કરેલો હોય છે તેને કિલ્લો કહે છે.

૧૩-જમીન ઉપર બાંધેલા કિલ્લાને લોંચકોટ, ડુંગર ઉપર બાંધેલા કિલ્લાને ગઢ, અને અમુદ્રના બેટ ઉપર બાંધેલા કિલ્લાને જંજીરો કહે છે.

૧૪-ડુંગર કોરીને તેમાં જવા આવવા માટે આગગાંડીનો રસ્તો કરેલો હોય છે તેને બોગડું (ટનલ) કહે છે.

૧૫-ડુંગરો કોરીને તેમાં ઘરા જેવા ચોરડાઓ અને મૂર્તિઓ કાઢેલી હોય છે તેને ગુફા કહે છે.

૧૬-ઉંચ પ્રદેશમાંથી નીકળી નીચી જમીન તરફ વહેનારા પાણીના મોટા પ્રવાહને નદી કહે છે.

૧૭-ચંદ્ર હિમલી વખતે અને અમ્બમલી વખતે
દરિયાનું પાણી ચઢીને વધે છે તેને ભરતી કહે છે, ભરતીનું
પાણી પાછું ખીમે ખીમે હિમરી જાય છે તેને ઓટ કહે છે.

૧૮-નદીનાં મુખ વાટે નદીમાં જ્યાં સુધી દરિયાનાં
ભરતીનું પાણી જાય છે, ત્યાં સુધીના નદીના ભાગને
ખાડી કહે છે.

૧૯-દરિયાની અણી લાંબી થઈ જમીનમાં ગચ્છેલી
હોય તેને અખાત કહે છે.

૨૦-જમીનની અણી લાંબી થઈ દરિયામાં ગચ્છેલી
હોય તેને ભૂશર કહે છે.

૨૧-સમુદ્ર કે નદી કિનારે વહાણો રાખવા માટે
ઉત્તમ સગવડ કરેલી હોય છે અને જ્યાંથી વહાણો મારફત
માલ જાય આવે છે તેને ખંદર કહે છે.

૨૨-ચારે બાજુએ પાણી અને વચ્ચે જમીન હોય
તેને બેટ કહે છે.

૨૩-ચારે બાજુએ જમીન અને વચ્ચે પાણીનો જથ્થો
હોય તેને તળાવ કે સરોવર કહે છે.

૨૪-નદી જે જગ્યાએથી નીકળતી હોય તે જગ્યાને
નદીનું મૂળ કહે છે.

૨૫-નદી જે જગ્યાએ સમુદ્રને મળતી હોય તે જગ્યાને
નદીનું મુખ કહે છે.

એક વખત અનુભવ હઈ જુઓ.

ગણપતી છાપ શાહી બધા
માસ્તરો પસંદ કરે છે. ગણપતી
છાપ શાહી સર્વ
ઓફીસોમાં વપ-
રાય છે. ગણપતી
છાપ શાહી સર્વ
છાકરાંઓને ઘણી
ગમે છે. ગણપતી
છાપ શાહી છાકરાં-

ઓના અક્ષર મરોડદાર બનાવે
છે, તે માટે તમે પણ

ગણપતી છાપ શાહીજ

વાપરો. ગણપતી છાપ જોઈને લેજો.

મળવાનું ઠેકાણું:—

વાલાવલકર એન્ડ કંપની

મુ. અરનાલા. તા. વસંત. જિ. થાણા.

મુદ્રક:—ગોવિંદજી ડાહ્યાભાઈ નાયક.

માલિક:—શ્રી અનાયિલ બંધુ પ્રી. પ્રેસ, બરાનપુરી ભાગળ-સુરત,

પ્રકાશક:—મોહનભાઈ જીલાભાઈ નાયક.

હેડમાસ્તર ફજુસા. પો., લીલાહ. જિ. થાણા.

